בין מקום לטקסט: חלקו של השמש פריימן בעיצוב משמעותו של קבר רחל

קובי כהן־הטב
וחיים נוי

לתולדות ארץ ישראל וישוביה
קתדרה
יד יצחק בן־צבי
148
תמוז תשע"ג

בין מקום לטקסט: חלקו של השמש פריימן בעיצוב משמעותו של קבר רחל

הקדמה

בשער המאמר: גלויה של קבר רחל בראשית המאה העשרים
(ארכיון התצלומים של יד יצחק בן־צבי)

בתקופת השלטון הבריטי התחזקו הנוכחות הציבורית והייצוגיות הלאומית של קבר רחל. במאמר זה נדון באתר קבר רחל כאתר פולחן דתי פעיל וחיוני בתקופה זו וננתח את האופנים שבהם הוקנתה לו משמעות מקומית, דתית, לאומית ותיירותית. נבחן את שינויי תפקודו של קבר רחל בתקופה הנדונה בגישה תְכלולית (אינטגרטיווית), ונביא בחשבון בהקשר זה שלושה גורמים שונים במהותם. ראשית, נעסוק באתר הקבר, על גורמי המיקום שלו במרחב הגאוגרפי והמאפיינים המבניים־הפיזיים של מבנה הקבר בתקופה האמורה. במסגרת סקירה גאוגרפית־היסטורית נדון במאפייני האתר ובשינויים שחלו בהם, ונעמוד על מיקומו הייחודי של האתר על 'אם הדרך' וכן על השלכות של מיקום זה על מבנה הקבר.

שנית, נדון בדמותו של שמש האתר בתקופת המנדט, שלמה אליהו פריימן, ונטען שאי אפשר להבין את תפקידו ומשמעותו של האתר בתקופה זו ולאחריה ללא פעילותו הנמרצת של פריימן לאורך כשלושה עשורים. בתקופת שמשותו באתר הנהיג פריימן שינויים משמעותיים ומילא תפקיד סוכנותי (agentic) בעיצוב ובמסגור של ערכו של האתר ובשינוי משמעויותיו.

שלישית, ובקשר לגורם הקודם, נדון במספר מסמכים וטקסטים הזורים אור על משמעותו המשתנה של האתר בתקופה הנדונה, ושהיו חלק מן הפעילות ומן המשמעות של האתר בתקופה שבה שימש בו פריימן שמש. כוונתנו כאן בעיקר לטקסטים הקרויים יומני קבר רחל או ספרי המבקרים של קבר רחל, שנכתבו באתר עצמו, ולטקסטים שכתב פריימן, ושנכתבו על אודותיו.

הנושא שבמוקד דיוננו **אינו האתר הפיזי** קבר רחל. מנקודת מבט סוציולוגית־תכלולית האתר שנדון בו הוא בבחינת שלם הגדול מסכום חלקיו, וחלקים אלה תרמו בצורה שונה לעיצוב תפקודו ומשמעותו החברתית, הדתית, הלאומית והתיירותית של הקבר. המשולש שנציג: המקום־המבנה (אתר הקבר), האדם (השמש פריימן) והמורשת הכתובה (הטקסטים, המסמכים), מאיר תמונה מורכבת הנוגעת במעמדם של מקומות קדושים בעת החדשה, בעת המעבר מימי 'היישוב הישן' לתקופת ההתחדשות הלאומית, ובאופן שבו חומרים שונים – פיזיים, אנושיים וטקסטואליים – הצטרפו לכלל מתן משמעות חדשה לקבר רחל.

רקע גאוגרפי־היסטורי: גלגולה של קדושה

אתריה הדתיים וההיסטוריים של ארץ־ישראל היו במהלך הדורות אבן שואבת לעולי רגל מקומיים ולרבים אחרים שבאו מחוץ לארץ. ראשיתו המיתית של התהליך עוד בתקופת המקרא, מימי אברהם,

תודתנו למשפחת פריימן על שהעמידה לרשותנו את היומנים ואת הצוואה של שלמה אליהו פריימן וכן תמונות מאוסף המשפחה.

שנצטווה לעזוב את מולדתו וללכת לארץ כנען, והמשכה בהפיכת הארץ למשאת נפשם של צליינים יהודים, נוצרים ומוסלמים. בתהליך הפיכת הארץ למרכז דתי ולמוקד עלייה לרגל נקבעו במרחבה אתרים רבים שנקשרו בצורה זו או אחרת לעברה הדתי ולמורשתה ההיסטורית המיוחדת. לבד מירושלים נודע מקום מיוחד בתהליך זה למערת המכפלה ולקבר רחל. מערת המכפלה בחברון ומצבת קבר רחל, הניצבת לצד הדרך המקשרת בין ירושלים, בית־לחם וחברון, היו במשך דורות רבים אתרים חשובים במרחב המקודש היהודי בארץ־ישראל. חשיבות שני האתרים נבעה כמובן מהמסורת שקבורים בהם האבות והאימהות של האומה.[1] האתר המוכר כיום כקבר רחל מזוהה זה מאות בשנים כקברה של רחל אמנו, שהייתה בדתות המונותאיסטיות לדמות קדושה המסמלת את האימהות ואת הרחמים, וביהדות בפרט את הגאולה והשיבה לארץ־ישראל בתנ"ך ובמסורת היהודית.[2]

רחל היא דמות נערצת גם באסלאם ובנצרות. המוסלמים רואים בקבר רחל – אשר כונה בפיהם קֻבת רחיל, כיפת רחל – וכן בבית הקברות המוסלמי הסמוך לקבר מקום קדוש.[3] בית הקברות המוסלמי היה שייך ברובו לבני השבט הבדווי תעמרה, שהחל מדורות קדומים נהגו לשאת את מתיהם ממדבר יהודה ולקברם בסמיכות לקבר רחל. ייתכן כי מקורה של קדושת האתר עבור האסלאם הוא בשבט זה.[4] בנצרות נזכרת רחל בברית החדשה כמי שנשמע קול נהי בכייתה על אלפי התינוקות בבית־לחם שהומתו בידי הורדוס,[5] וסופרים ועולי רגל נוצרים שביקרו בקברה במהלך המאות הזכירו בכתביהם ובציוריהם את המקום.[6]

1 על השאלה מדוע לא נקברה רחל בקבר האבות בחברון אלא סמוך לאם הדרך ניתנו מספר תשובות בספרות המדרשית. המפורסמת שבהן היא שלפי ש'צפה יעקב אבינו שהגלויות עתידות לעבור שם, לפיכך קברה שם, כדי שתהא מבקשת עליהם רחמים' (בראשית רבה פב, י [מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 988]). נראה שהמקור לרעיון מדרשי זה מצוי בנבואת הנחמה המפורסמת של ירמיהו הנביא: 'כה אמר ה' קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה מאנה להנחם על בניה כי איננו. כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר לפעֻלתך נאֻם ה' ושבו מארץ אויב. ויש תקוה לאחריתך נאם ה' ושבו בנים לגבולם' (ירמיה לא, יד–טז).

2 אין ודאות באשר למקום קבורתה של רחל, ועוד במקרא עצמו יש שתי גרסאות שונות באשר למיקומו של האתר. לפי המסופר בספר בראשית נקברה רחל בדרך אפרתה סמוך לבית־לחם שביהודה (בראשית לה, יט–כ; מח, ז), ואילו בספר שמואל משתמע שקבורת רחל הייתה בבנימין שמצפון לירושלים: 'בלכתך היום מעמדי ומצאת שני אנשים עם קְבֻרת רחל בגבול בנימן בצֶלצח, ואמרו אליך נמצאו האתֹנות [...]' (שמואל א י, ב). לדיון מפורט בשאלת מקום קבורתה של רחל ראו: י' אליצור, 'פשר אותות שאול ובעיית קבורת רחל', סיני, צב (תשמ"ג), עמ' לה–מה; נ' גוטמן, 'עם קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח', מגדים, יד (תשנ"א), עמ' 43–46.

3 ש' ברקוביץ, מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, ירושלים תש"ס, עמ' 29, 301.

4 ראו עוד בעניין זה: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), בית לחם אפרתה: בית לחם וכנסיית המולד, קבר רחל, הרודיון, גוש עציון וסביבתו (אריאל, 128–129), ירושלים 1998, עמ' 104–105. עדות על כך ראו לדוגמה: א"ש הירשברג, בארץ המזרח: באחוזות ישראל שבגליל ושביהודה ובעריהן, וילנה תר"ע, עמ' 435. בשנים האחרונות הופיעה מסורת מוסלמית 'חדשה' על קבר רחל – מסורת זו מתעלמת לחלוטין מדמותה של רחל ומנכסת את האתר לאישיות מוסלמית גברית, והיא מכנה את המקום מסגד בלאל אבן רבאח, המוכר בתולדות האסלאם כעבד שחור ששירת בביתו של הנביא מֻחמד בתפקיד המֻאַדִּ'ין הראשון. ראו: נ' שרגאי, 'קבר רחל מקום קדוש יהודי ולא מסגד', בלוג הפורום האסטרטגי, המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 2 בנובמבר 2010, http://www.jcpa.org.il/JCPAHeb/Templates/showpage.asp?FID=717&DBID=1&LNGID=2&TMID=99&IID=24710 (נצפה ב־18 במרס 2013).

5 מתי, ב, טז–יח.

6 לדוגמה פליקס פאברי תיאר את המקום בשנת 1480 כ'קפלה' שלידה 'הקימו הסרצינים רהט כדי לשים בה מים לשתיה [...] המקום מקודש במידה שווה על הסרצינים, היהודים והנוצרים' (מ' איש־שלום, מסעי נוצרים לארץ־ישראל: רשומות ועדויות לתולדות הישוב היהודי, תל־אביב תשכ"ו, עמ' 250).

במסורת היהודית ניתן לקבר רחל כאמור מקום מיוחד, וסופרים ועולי רגל רבים מימי הביניים ואילך התייחסו אל קבר רחל כאל מקום קדוש יהודי.[7] אחת העדויות החשובות על המבנה הסמוך לבית־לחם המזוהה כקברה של רחל אמנו, ובו ארבעה עמודים (אומנות) וכיפה שנשענה עליהם, מופיעה בדבריו של ר׳ בנימין מטודלה, שביקר במקום סביב שנת ד׳תתקל״ג (1173).[8] בראשית המאה השבע־עשרה, כנראה סביב שנת ה׳שפ״ב (1622), הוקנתה למבנה קבר רחל צורתו המוכרת והמפורסמת. היה זה בתקופה שבה ישב בירושלים השל״ה, הרב ישעיהו הלוי הורוויץ, בשנים 1621–1622; באותה עת התיר מושל ירושלים דאז מֻחמד פחה ליהודים להקיף בקירות את ארבעת העמודים שמסביב לקבר, וזו הפעם הראשונה שבה הפך המקום למעשה למבנה כמעט סגור.[9]

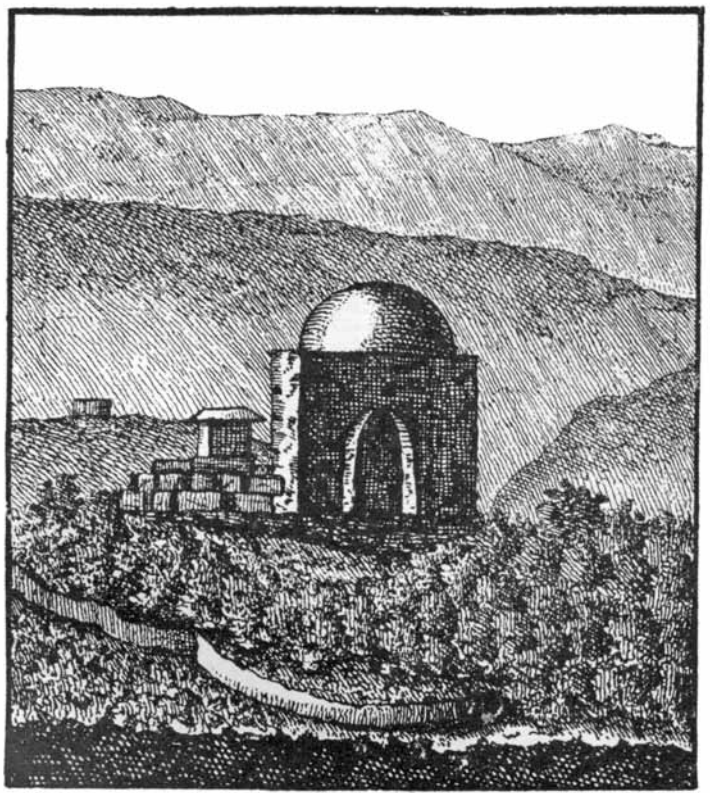

קבר רחל בשלהי המאה השבע־עשרה, מתוך ספרו של קורנליס דה ברוין, דלפט 1698

אחת התמורות המשמעותיות במעמדו של קבר רחל התרחשה במאה התשע־עשרה והיא קשורה בעיקר למעורבותו של משה מונטיפיורי באתר.[10] בראשית שנות הארבעים של המאה התשע־עשרה השיג מונטיפיורי מן השלטונות התורכיים רישיון לשפץ את קבר רחל, להרחיבו

7 L.G.A. Cust, *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1929, p. 46; ז׳ וילנאי, ׳קבר רחל׳, הנ״ל, אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, ז, תל־אביב תשל״ט, עמ׳ 6449–6462.

8 ׳וקרוב לבית־לחם כחצי מיל, קבורת רחל על אם הדרך, והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים למניין בני יעקב, ועליה כִּפה בנויה על ארבעה עמודים׳ (א׳ יערי, מסעות ארץ־ישראל: של עולים יהודים מימי הבינים ועד ראשית ימי שיבת ציון, רמת־גן 1976, עמ׳ 42).

9 מ׳ הכהן, ׳קבר רחל אמנו׳, מחניים, קטז (תשכ״ח), עמ׳ קכח; נ׳ שרגאי, על אם הדרך: סיפורו של קבר רחל, ירושלים תשס״ה, עמ׳ 31–32. העימותים הרבים שהיו סביב קבר רחל בתקופה הנדונה אינם צריכים להאפיל על העובדה שנופו המיוחד של קבר רחל נחשב אחד הנופים הציוריים והנאים ביותר בדורות הקודמים. המראה הכיפתי המיוחד של המבנה, עצי הזית והגמלים הפוסעים בסמוך, בלב אזור מקראי בין ירושלים לבית־לחם, היו בעלי קסם מיוחד ומקור השראה לא אכזב לנוסעים ועולי רגל לאורך התקופות, ורבים מהם נתנו לכך ביטוי בעט ובמכחול. מראהו של קבר רחל היה במשך הדורות בעל ממד איקוני, וגילם בתמצות מוטיבים של פסטורליה ואותנטיות מנקודת מבט מערבית־אוריינטליסטית. ראו לדוגמה כרזה לעידוד התיירות לארץ־ישראל בשנת 1929 שצייר זאב רבן: י׳ צלמונה ות׳ מנור־פרידמן (אוצרים), קדימה: המזרח באומנות ישראל (קטלוג תערוכה), ירושלים 1998, עמ׳ 129.

10 אברהם בכר, פקיד ׳כוללות הספרדים׳ בירושלים, היה הראשון שהשיג מן השלטונות התורכיים, עוד בשנת 1827, הכרה במעמדם ובזכויותיהם של היהודים בקבר רחל, ובכך הניח למעשה את היסודות לפעולותיו הנרחבות של מונטיפיורי בקבר רחל. ראו: שרגאי (שם), עמ׳ 47–48.

ולהוסיף לו חדר מבוא ממזרח לו. בכך השתנה לא רק מראהו של המקום אלא גם מעמדו. לחדר הכיפתי הותקנה דלת כבדה מברזל, ומפתחות מיוחדים הופקדו אך ורק בידי שני שמשים יהודים, ספרדי ואשכנזי. בפִרמאן של הסֻלטאן התורכי שניתן בשנת 1831, בעקבות השיפוץ היסודי

קבר רחל בראשית המאה העשרים, לאחר השיפוץ שנעשה בו ביזמת משה מונטיפיורי
(ספריית הקונגרס, וושינגטון)

שנעשה במקום לפי הנחיותיו של מונטיפיורי ובמימונו, הוכרה רשמית זכותם של היהודים להחזיק במקום ולהתפלל בו.[11] בכך היה קבר רחל לאחד האתרים היחידים מקודשי האומה היהודית שהיה בחזקה יהודית. לעובדה זו הייתה כנראה משמעות שהעצימה את חשיבות המקום בשנים שלאחר מכן.

כאשר התכוננו הבריטים לכיבושה של ירושלים מידי העות'מאנים, בשלהי 1917, נכלל קבר רחל ברשימת האתרים הקדושים בירושלים ובבית־לחם שהוצאו הוראות מיוחדות לשמור על קדושתם ולוודא כי לא ייפגעו במהלך הקרבות ובעת ההשתלטות על הערים. הכוחות הלוחמים תודרכו בדבר מקומם של האתרים הללו והוזהרו שלא לפגוע בהם, והוצבו סביבם חיילים לשמור עליהם.[12]

11 קאסט (לעיל, הערה 7), עמ' 46–48; הכהן (לעיל, הערה 9), עמ' קכח–קל.

12 האתרים האחרים היו כיפת הסלע, כנסיית הקבר, כנסיית גת שמנים וקבר דוד בירושלים וכנסיית המולד בבית־לחם. ראו: י' שפי, 'ירושלים במלחמת העולם הראשונה: מבט צבאי', י' ברטל וח' גורן (עורכים), ספר ירושלים: בשלהי התקופה העות'מאנית (1800–1917), ירושלים תש"ע, עמ' 59; ר' לפידות, 'סטטוס קוו (status quo)', א' רמון (עורך), עיר בסבך: לקסיקון ירושלים בת זמננו, ירושלים תשס"ג, עמ' 226–228.

בתקופת השלטון הבריטי נחשפה ארץ־ישראל לביטויים המובהקים של תנועת התיירות המודרנית, ונפתחה להשפעת רעיונות מודרניים ומערביים, ומתוך כך התחולל בה שינוי במעמד המקומות הקדושים וביחס אליהם. באתרים מקודשים רבים בעולם הלכה ונוצרה בעת החדשה הבחנה בין צליינות, המונעת מציווי דתי, לבין תיירות הנובעת ממניעים תרבותיים או מורשתיים. בעשורים האחרונים חל גידול ניכר במספר המבקרים באתרים מקודשים לאו דווקא ממניעים דתיים ולמטרות פולחן, לצד גידול מתמשך במספר עולי הרגל המבקרים במקומות הקדושים מטעמים דתיים.[13] הארץ הייתה בתקופת השלטון הבריטי לא רק ארץ הקודש, שמשכה אליה עולי רגל וצליינים, אלא גם יעד מושך לתיירות מודרנית, לאו דווקא דתית.[14] האתרים המקודשים הותאמו לביקוש הגובר והולך של התיירים, ולכך היה אחראי במידה רבה השלטון הבריטי, שדגל בהמשכיות בייחוד בסטטוס קוו בניהול הפנימי של המקומות הקדושים, ושהיה הגורם המרכזי שדחף ופעל לשימור אתרים וטיפוחם באמצעות מחלקת העתיקות המנדטורית.[15] כך היה גם בקבר רחל. לדוגמה בשנות המנדט הראשונות ביקשו היהודים לשפץ את מבנה הקבר, אולם לנוכח התנגדות המוסלמים, ובהתאם לכללי הסטטוס קוו, בוצעו התיקונים החיצוניים בידי הבריטים.[16] המבקרים בקבר רחל בתקופה הנדונה היו לא רק עולי רגל 'מסורתיים' כבתקופות רבות בעבר, אלא גם מגוון רחב של מבקרים שבאו למקום מסיבות שונות ולאו דווקא דתיות.

13 הניסיון להגדיר עולי רגל לעומת תיירים איננו נטול בעייתיות. למרות ההבדלים העקרוניים בין שתי קבוצות אלו, לא תמיד אפשר לתחום אותן בקטגוריות חותכות. מהגדרת הצליין, 'אדם הנוסע למקום קדוש מתוך דבקות דתית' (H.W. Fowler & F.G. Fowler, *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford 1951, p. 901) ברור כי עולה הרגל בא למקום הקדוש בהקשר דתי במהותו. מסע העלייה לרגל נערך מתוך התפיסה שבעת שהייתו במקום הקדוש יכול עולה הרגל לשאוב מהקדושה הבלתי נדלית השוררת במקום. ראו: M. Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, New York 1957, p. 373. הגדרה רווחת של התיירים היא 'אנשים הנוסעים מביתם ושוהים במקומות אשר אינם בסביבתם הקבועה, למטרות נופש, עסקים ומטרות אחרות, וזאת לתקופה שאינה קצרה מיממה ואינה עולה על שנה' (United Nations & World Tourism Organization, *Recommendations on Tourism Statistics*, New York 1994, p. 5). יש הרואים בתיירות תופעה מודרנית, המונית, הקשורה בנופש ובשום אופן לא בעניין רוחני־דתי. לדידם התיירות היא תנועה במרחב למטרת הנאה, ללא כל מטרה רוחנית בצדה. ראו: L. Turner & J. Ash, *The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery*, New York 1976, p. 137; A. Morinis (ed.), *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage*, London 1992, pp. 48–49. מנגד במחקרים רבים צוין כי ראיית תופעת העלייה לרגל בעת החדשה מההיבט הדתי בלבד מייחסת לה משמעות מוגבלת, וכי בתקופה המודרנית אין לראות בה רק ביקור באתרים קדושים בשל מסורות דתיות, אלא יש לבחון אותה בהקשר רחב יותר, גם מהיבטים הקשורים לתרבות החילונית, ונראה כי הניגוד המסורתי שהיה קיים בין שתי התופעות הולך ומצטמצם. כהן טען כי במצב של התנסות קיומית (Existential Mode) בעת המסע, במצב שבו התייר מחפש במסעו משמעות לחייו, התחושה משותפת לעולה הרגל ולתייר. במצב זה שני הטיפוסים זהים במשמעות מסעם, שהם מחפשים בו למעשה מרכז חלופי לקיים. גם עולי הרגל וגם התיירים יוצאים מהפריפריה שלהם אל עבר מרכז שמציג לפניהם עולם חדש, שיספק להם אמונה וקיום. ראו: E. Cohen, 'A Phenomenology of Tourist Experiences', *Sociology* 13 (1979), pp. 179–201; idem, 'Tourism and Religion: A Comparative Perspective', *Pacific Tourism Review*, 2 (1998), pp. 1–10. וראו גם: M. Shackley, *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience*, London 2001; D.H. Olsen & D.J. Timothy, 'Tourism and Religious Journeys', eidem (eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, New York 2006, pp. 1–21; T. Edensor, *Tourists at the Taj: Performance and Meaning at a Symbolic Site*, London 1998

14 ק' כהן־הטב, לתור את הארץ: התיירות בארץ־ישראל בתקופת המנדט 1917–1948, ירושלים תשס"ז, עמ' 91–131.

15 שם, עמ' 120–132.

16 א' שילר, 'חזקת העדות הנוצריות במקומות הקדושים בירושלים', ג' ביגר וא' שילר (עורכים), מטוב ירושלים (אריאל, 77), ירושלים 1990, עמ' 99.

הקבר בתקופת המרד הערבי, המחצית השנייה של שנות השלושים
(ספריית הקונגרס, וושינגטון)

ההתגברות המרשימה בתנועת התיירים לארץ־ישראל בתקופת המנדט בצד מדיניות הסטטוס קוו של הבריטים במקומות הקדושים, לא יכלו למנוע כמובן את התגברות העימותים האלימים ואת התחזקות המאבק הלאומי בין היהודים לערבים בתקופה זו, בייחוד מסביב למקומות הקדושים. פריימן כתב בזיכרונותיו שבתקופת השלטון הבריטי הייתה ההגעה לקבר המבודד כרוכה לפעמים בסכנה של ממש, ותיאר עימותים לא מעטים עם ערבים במקום. לעתים השליכו ערבים אבנים על מכוניות של מבקרים שנסעו לקבר ועל יהודים שבאו ויצאו מהקבר. מהתיאורים עולה שלעתים שררה במקום אווירה לא נעימה והייתה תחושת סכנה תמידית. לפעמים סגרו את המקום בלילות, פריימן ואחרים נותרו בו מאחורי דלתות נעולות, ותושבי הסביבה ניסו לתקוף אותם.[17] 'פחדנו על נפשנו', ציין פריימן, 'חיינו שם חיי חרב, כל שעה היינו בסכנה'.[18] כאשר התרבו ההתקפות מצד ערבים על נוסעים יהודים, היה הקבר נסגר לתקופות ממושכות, וכך היה למשל בימי מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט (המרד הערבי).[19]

העימותים בין יהודים למוסלמים על השליטה בקבר רחל בתקופת השלטון הבריטי הם דוגמה למה שנצפה במגוון מחקרי שדה באתרים מקודשים בעולם: העלייה לרגל מתאפיינת לא אחת בגילויי איבה

17 י' בן־שחר (עורך), פותח שערים: זכרונות ופרקי חיים מפנקסיו של ר' שלמה אליהו פריימן, שומר קבר רחל ושמש ביכנ"ס החורבה, ירושלים תש"ע, עמ' 149.

18 שם, עמ' 152.

19 שם, עמ' 162–163.

בין קבוצות שונות – לעתים ירִיבות – של עולי רגל מכאן ובתופעות תדירות ובתהליכים מתמשכים של סימון גבולות בין קבוצות אלה מכאן. מקומות מקודשים לא מעטים הפכו לזירה שמתקיימים בה פרקטיקות אמונה ודפוסי שיח מתחרים ומנוגדים, זירה של קונפליקט בין אמונות, כִּתות ופלגים דתיים.[20]

קבר רחל במחקר

בעוד דמותה של רחל – כפי שהצטיירה בסיפורי המקרא ולאחר מכן בתלמוד ובמדרשים רבים – זכתה למחקר רב, מפתיע לגלות עד כמה מיעט המחקר לעסוק באתר קבר רחל ובמסורות הפולחן והעלייה לרגל הקשורות בו, למרות חשיבותו הדתית והפולחנית.[21] לדעתנו עשויות להיות שלוש סיבות לחסר תמוה זה. ראשית, כאמור ייחוסו של האתר כמקום קבורתה של רחל המקראית אינו ודאי, ואף באשר למקום קבורתה יש מסורות סותרות. אנו נמנעים מלדון בשאלה זו בהרחבה, שכן מבחינה מהותית היא אינה מעלה ואינה מורידה כאשר מדובר באמונה עממית ובמסורת, אולם ייתכן כי אי הוודאות בדבר מיקומו של הקבר והמסורות הסותרות בעניין מנעו התפתחות מחקר היסטורי יסודי. שנית, מקומו הנוכחי והמקובל של קבר רחל הוא מקום סְפִי (לימינלי), בין ירושלים לבית־לחם, ואינו קשור לשום מרכז עירוני קדום או מודרני (שלא כמו הכותל המערבי ומערת המכפלה). עובדה זו תרמה גם היא לדחיקת הקבר והעיסוק בו הצדה.[22] לבסוף, ולאור נקודת מבטה המחקרית הפמיניסטית של סוזן סרד (אשר על אודותיה נרחיב מיד), אפשר לשער שאופיו וסמליו הנשיים של האתר תרמו גם הם למיצובו כאתר שולי, הראוי פחות למחקר אקדמי.[23] עובדה היא שאת המחקר האקדמי העיקרי על קבר רחל, שכלל לראשונה גם בחינה של יומני האתר / ספרי המבקרים בו, עשתה חוקרת, ומנקודת מבט מגדרית־פמיניסטית מובהקת.

את המחקרים שהוקדשו לבחינתו של אתר קבר רחל אפשר לחלק בצורה גסה לשני גלים. הגל הראשון כלל את עבודותיה המרשימות של האנתרופולוגית סוזן סרד.[24] מחקריה של סרד התבססו

20 J. Eade & M.J. Sallnow (eds.) *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*, London 1991, pp. 1–29; S. Coleman, 'Do You Believe in Pilgrimage? Communitas, Contestation and Beyond', *Anthropological Theory*, 2 (2004), pp. 355–368

21 בדומה לכך על אף חשיבות דמותה של רחל מהמקרא ואילך, היא לא תפסה מקום מרכזי למשל במחקרו החשוב של פטאי על אמונה עממית יהודית בתקופה המודרנית, והוא הרחיב יותר על ייצוגים נשיים המגולמים בשכינה, בלילית, בשבת המלכה ועוד. ראו: R. Patai, *The Hebrew Goddess*[3], Detroit 1990

22 אך לעומת ריכוזם של קברי האימהות עם קברי האבות במערת המכפלה, מצב שהמעיט בהכרח מייחודה של כל אחת מהדמויות, דווקא קבר בודד היה בו כדי להדגיש את חשיבות הדמות ולרכז אליו את רחשי הלב. ראו: מ' בורלא, ''הזיארה'' בקבר רחל אמנו', במערכה, 175 (תשל"ה), עמ' 14–15.

23 מ' שילה, נסיכה או שבויה: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840–1914, חיפה תשס"ב, עמ' 38, 55.

24 S.S. Sered, 'Rachel's Tomb and the Milk Grotto', *Journal of Feminist Studies in Religion*, 2, 2 (1986), pp. 7–22; idem, 'Rachel's Tomb: Societal Liminality and the Revitalization of a Shrine', *Religion*, 19 (1989), pp. 27–40; idem, 'Rachel, Mary, and Fatima', *Cultural Anthropology*, 6 (1991), pp. 131–146; idem, 'Rachel's Tomb: The Development of a Cult', *JSQ*, 2 (1995) pp. 103–148; idem, 'A Tale of Three Rachels, or: The Cultural History of a Symbol', *Nashim*, 1 (1998), pp. 5–41

על תצפיות אתנוגרפיות באתר ובאתרים סמוכים בעלי משמעות דומה ועל עיון ביומני האתר / ספרי המבקרים. סרד ניגשה במחקריה להבנת האתר מנקודת מבט של אנתרופולוגיה השוואתית של הדת ושל אתרי פולחן דתיים בשילוב נקודת מבט מגדרית־פמיניסטית. בגלל הגישה ההשוואתית מחקריה של סרד מאירים באור מעניין את השינויים שחלו באתר מבחינת הצליינות והתיירות היהודית אליו, למול שינויים שחלו באתרים קרובים של דתות אחרות, וזאת אף כי מבחינות רבות היו האתרים דומים באוריינטציה הדתית והפולחנית שלהם. כך למשל בחנה והשוותה סרד את שגשוגו של קבר רחל בשנות הארבעים של המאה העשרים לעומת דעיכתו של אתר נוצרי סמוך בבית־לחם, מערת החלב שליד כנסיית המולד, אתר הקשור גם הוא בדמות אישה מקודשת, מרים, אמו של ישוע.[25] אחת הטענות העיקריות של סרד, טענה המעניינת אותנו במיוחד, היא שבשנות הארבעים של המאה העשרים גברה הפופולריות של קבר רחל, והדבר התבטא בעלייה במספר המבקרים והמבקרות ובמשמעות החדשה והחשובה שזכה לה האתר ביישוב היהודי דאז. לדברי סרד שינוי חיובי ומשמעותי זה במעמדו של האתר היה קשור במתיחות הרבה שאפיינה את היישוב בעשור המדובר. הייתה זו תקופה של אי ודאות, עקב צלה הכבד של השואה מחד גיסא והמצב הסְפי של טרום־מדינה מאידך גיסא. בתקופה זו של אי ודאות ואי יציבות, ששרר בה אקלים שכינתה סרד סְפיות חברתית (societal liminality),[26] נהה היישוב אחר סמלים של מנהיגות ואחדות, של תקווה ונחמה, ודמותה המקראית והמסורתית של רחל – והאתר המייצג ומגשים דמות זו על סמליה – שגשגו.[27]

הצד המשלים של טענתה של סרד נובע מנקודת המבט המגדרית במחקריה. קבר רחל היה לאורך ההיסטוריה אתר בעל מאפיינים נשיים מובהקים. האתר מנציח את דמותה של רחל המקראית, שלתכונות שיוחסו לה ולסיפורים ולתמות שנקשרו בה גוון נשי מובהק – הם נוגעים לשאלות של עקרות ופריון, בריאות ונישואין ולקשת של רגשות אימהיים. כך יכלה רחל להיות דמות אם סמלית הן לנשים והן לגברים, ולתפקד כאם סמלית ליחידים וכן כאם קולקטיבית השומרת על בניה ובנותיה ועוזרת להם. אף כי לנשים ולסמלים המייצגים אותן תפקיד שולי בלבד בדתות פטריארכליות, דמויות וסמלים נשיים בכל זאת נפוצים. מסיבה זו מחקריה ההשוואתיים של סרד בחנו את דמותה של רחל ואת אתר העלייה לרגל המזוהה עמה בהשוואה לדמויות נשים בדתות מונותאיסטיות אחרות, כגון ההשוואה בין רחל, מרים ופאטמה.[28] עבודותיה של סרד התמקדו אפוא בהבלטת ההיבט הנשי הייחודי לאתר ובאפשרות שיש בו – ושכאמור אינה שכיחה – לקיים פולחן נשי הכולל הזדהות עם דמות נשית מקודשת במסגרת נורמטיווית של דת פטריארכלית.

בשנים האחרונות גבר במידה מסוימת העניין הציבורי באתר קבר רחל, וזאת בהקשר הפוליטי של הסכסוך הישראלי־הפלסטיני וטענות הבעלות על אזור הקבר. ובהקשר זה התפתח הגל השני של המחקר של אתר קבר רחל. בתקופה זו נעשו שינויים מרחיקי לכת במבנה הפיזי של האתר

25 סרד, קבר רחל ומערת החלב (שם), עמ׳ 11; הנ״ל, רחל מרים ופאטמה (שם).

26 זאת בעקבות המשגותיו של האנתרופולוג הידוע טרנר. ראו V. Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca, NY 1967

27 סרד, סְפיות חברתית (לעיל, הערה 24), עמ׳ 27.

28 סרד, רחל מרים ופאטמה (לעיל, הערה 24).

תפילת נשים בקבר רחל (1998)
(צילום: נתי שוחט, פלאש 90)

ובנגישותו. מחקרי הגל השני עוסקים במעמדו של האתר עבור הדתות השונות, בעיקר ביחסים בין היהדות לאסלאם, בשאלת הכלתו או אי הכלתו של האתר – הנמצא כידוע מעבר לקו הירוק ומחוץ לגבולותיה המוניציפליים של ירושלים – ב׳צד הישראלי׳ של חומת ההפרדה (אשר הוקמה בסביבתו בשנת 2005), ובהשלכות של הקפתו במובלעת התחומה בחומות המאפשרת גישה ישירה מירושלים, אך מבודדת את האתר מסביבתו הטבעית. לצד מחקרים שטענו להיסטוריה הפלורליסטית והעשירה של האתר, ששימש אתר פולחן ועלייה לרגל ליהדות ולאסלאם גם יחד, נציין את עבודתו רחבת ההיקף והמגמתית של נדב שרגאי.[29]

המצע התאורטי שהציעה סרד במחקריה והתובנות של מרגלית שילה[30] מספקים מסגרת עבודה להבנת התקופה שבה פעל פריימן באתר ולהבנת דמותו היוזמת והפועלת במקום. פריימן פעל באתר בשנים של שינוי – הן במעגל הרחב של המזרח התיכון בתקופה שבין מלחמות העולם, והן במעגל

29 F.M. Strickert, *Rachel Weeping: Jews, Christians, and Muslims at the Fortress Tomb*, Collegeville, mn. 2007. לנקודת המבט הפלסטינית ראו: T. E. Aghazarian et al., *Rachel's Tomb: An Alien in Her Hometown*, Berlin 2010; T. Selwyn, 'Tears on the Border: The Case of Rachel's Tomb, Bethlehem, Palestine', M. Kousis, T. Selwyn & D. Clark (eds.), *Contested Mediterranean Spaces: Ethnographic Essays in Honor of Charles Tilly*, New York 2010, pp. 276–295. לעבודתו של שרגאי ראו לעיל, הערה 9.

30 סרד, רחל מרים ופאטמה (לעיל, הערה 24); שילה (לעיל, הערה 23).

אזור קבר רחל בראשית תקופת האינתיפאדה השנייה (אוקטובר 2000)
(צילום: עמוס בן־גרשון)

ההתפתחות והשגשוג של היישוב הציוני בארץ־ישראל. קבר רחל היה בתקופה זו איקון חברתי ולאומי חשוב בעל משמעויות משתנות. דמותה של רחל, המגולמת בקבר, הייתה בראשונה דמות שייצגה את הגלות. הסיבה לכך הייתה שביהדות – כמו בדתות אחרות – נקשרו נשים לגלות והגליה ולריחוק בעל ממדים פיזיים וסמליים: ההרחקה הקשורה בטומאת הגוף בתקופת הנידה וההרחקה־ההגליה הסמלית ממקורות הכוח וההשפעה בדתות פטריארכליות. אולם עם התעוררות הציונות ועם הפעילות הנמרצת בארץ־ישראל בתקופה האמורה התבלט מוטיב אחר הקשור ברחל אמנו – רעיון הגאולה. רעיון זה קשור בדמותה של רחל, האחראית לשיבתם של הגולים, הבנים, לארץ־ישראל, ואשר על כן יש לה זיקה ברורה להתחדשות היהודית־הלאומית בארץ.

המעבר הסמלי מייצוגי אובדן ואבל על החורבן והגולה מימי הבית הראשון והשני ועד אימי השואה, לייצוגי נחמה וגאולה, שיבה לארץ־ישראל והתחדשות בתוכה, הוא לטענתנו גם המסגרת המושגית להבנת פעילותו של פריימן בקבר רחל. נראה כי ברעיונותיו ובמגוון הפעולות שקיים באתר גילמה דמותו של השמש פריימן, איש 'היישוב הישן', את המעבר מתפיסה של גלות – הקשורה ב'יישוב הישן' בארץ ובפרט בירושלים – לתפיסה של גאולה לאומית ולהתפתחויות הקשורות בה. פריימן היה אחד הסוכנים המתווכים בין ההתרחשויות המקומיות באתר לבין שינויים חברתיים ותרבותיים רחבים. תיווך זה היה בנוי לא רק על סמלים מופשטים אלא על שגרת פעולות יומיומיות של פריימן

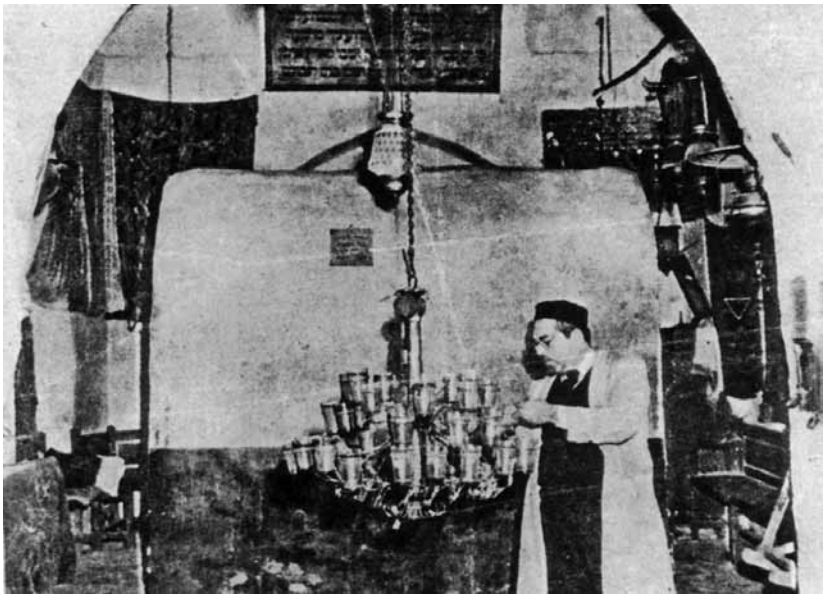

למעלה: שלמה אליהו פריימן (1901–1959)
משמאל: פריימן מטפל בנרות השמן ליד הקבר, שלהי תקופת המנדט
(באדיבות משפחת פריימן)

באתר ובדרכו אל האתר וממנו. במסעותיו הרבים מירושלים אל האתר וחזרה ובהתייחסויותיו החוזרות אל חברת האוטובוסים 'המקשר', שהובילה את המבקרים במשך כל התקופה אל הקבר וממנו, ראה פריימן את עצמו **כמקשר וכמתווך פיזית וסמלית** בין הקבר ובין היישוב וכן בין אתרי קדושה שונים, מסלולי תיירים וצליינים, ואולי יותר מכך בין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש' ולהתחדשות שחולל הן ברובד הלאומי והן ברובד התיירותי.[31]

שמשי הקבר

בבחינה סוציולוגית של מוסדות וארגונים חברתיים מוגדרים בין היתר האנשים העוסקים והמועסקים בהם ומגוון הפעולות, התפקידים ושגרות העבודה המאפשרים את פעולתו של המוסד, והמשמרים את מעמדו החברתי.[32] על פי גישות סוציולוגיות חקר מוסדות חברתיים מצריך היכרות קרובה ומפורטת לא רק של הצרכנים והמבקרים בהם – היינו של הפעילות המתרחשת בקדמת הבימה,

31 פריימן הצטייר כמתווך בין הקבוצות והזרמים השונים גם בעדות בנו יהושע (שוקי) פריימן. לדבריו אביו היה איש ש'חי את כל עם ישראל', 'איש של כל העדות, ספרדים כאשכנזים'. אמנם פריימן היה איש 'היישוב הישן', אך הוא ראה בציונות ובהתחדשות היהודית בארץ בעת החדשה בשורה גדולה. לדברי הבן 'הקמת המדינה הייתה בשבילו אירוע מרגש ביותר', ובתוך כך הייתה לו חיבה מיוחדת לחיילים. יהושע (שוקי) פריימן, ריאיון, 22 באוקטובר 2012.

32 פרסומיו המוקדמים של הסוציולוג ארווינג גופמן, אף כי הושפעו ממחקריו על מוסדות מודרניים־טוטליים כגון בתי חולים, הם מאירי עיניים ברגישותם לתפקידים שממלאים אנשים במסגרות מוסדיות רחבות ורופפות יותר, ולבחינת הדקויות המאפיינות את הפעילויות המוסדיות היום־יומיות. ראו: א' גופמן, על מאפייני המוסדות הטוטליים, תרגמה מ' זיגדון, תל־אביב 2006. המחקר הענף והפורה שבא בעקבות מחקריו של גופמן עסק פחות בשאלות של טוטליות מוסדית, ויותר בשאלות של פעילויות גומלין מוסדיות יום־יומיות, וכיצד נוצרת מראית העין של יציבות מוסדית.

במרחב הציבורי הפומבי שהסוציולוג ארווינג גופמן כינה front-stage[33] – אלא בעיקר של הפעילות שמקיימים האנשים המועסקים בהם, ואשר ניתוחה זורה אור על מבנה המוסד ותפקודו. באתרי פולחן ועלייה לרגל נמצאים בדרך כלל אנשים הממלאים בהם מגוון תפקידים, ודמויות אלה הן חלק ממראהו ולעתים אף ממהותו של האתר בתפקדו כמוסד חברתי. מבתי כנסת ועד קברי צדיקים – לדמויות העוסקות במלאכות המוסד ערך רב בהקניית משמעות וחשיבות מוסדית. למשל במרוקו מונה לקברי צדיקים פקיד, שהיה אחראי לתפקוד הקבר, לניהולו, להשגחה עליו וכיוצא באלה. כפי שהראה האנתרופולוג יורם בילו בחיבוריו על קברי צדיקים יהודים מרוקנים בישראל, לדמויות המעורבות בפעולות הארגון והאמרגנות או השושבינות סביב הייזום, ההקמה, השימור והטיפוח של מוסדות פולחן וקדושה אלה יכולת השפעה רבה למדי על מעמדו של המוסד.[34] דמויות אלה הן לעתים קרובות דמויות כריזמטיות, ובכל מקרה אלה בעלי תפקידים חברתיים משמעותיים, סוכנותיים (agentic), המשפיעים על האתר שהם פועלים בו ועל מהלך התפתחותו ומעצבים אותם.

לאור מחקריו של בילו נטען כי דמותו ופעילותו של פריימן, אף אם אינן מתאימות להגדרה של אמרגנים או שושבינים של קדושים, היו משמעותיות להגדרת תפקודו ומבנה פעולתו של קבר רחל בתקופה הנדונה, בשנות השלטון הבריטי, ולמעשה גם לאחר מכן. פריימן אמנם לא ייבא את קבר רחל מארצות המגרב, ולא מימש אותו בספר הארץ־ישראלי מתוך חלומות והתגלויות דתיות; במובן זה הוא לא היה שושבין קדושים כריזמטי וסוכנותי בדומה לשושבינים שדן בהם בילו במחקרו.[35] הוא פעל בתקופה שונה ובאקלים חברתי שונה למדי, וייצג את המעבר מ׳היישוב הישן׳ ל׳יישוב החדש׳, מחֶברה פרה־מודרנית לחברה מודרנית – ולא, כשושביניו של בילו, מחברה מודרנית לחברה פוסט־מודרנית. אך יש מקום לנתח את פעילותו הנמרצת לשינוי תפקודו ומעמדו של האתר קבר רחל לאור המשגותיו האנתרופולוגיות והפסיכולוגיות של בילו, המציירות טווח רחב של תפקידים הקשורים באתרי קברי קדושים וצדיקים, ובהם שושבינים, אמרגנים, סוכנים, יזמים וגיבורים, ואת פעולותיהם. אפשר לומר כי פריימן פעל מתוך האתר – הוא לא המציא׳ את האתר או קבע את מיקומו, אולם הוא היה פעיל בשינוי **מעמדו**, הן ביישוב היהודי המתחדש והן אל מול גורמים חיצוניים – ערבים, שלטונות המנדט ועוד.[36]

33 א׳ גופמן, הצגת האני בחיי היומיום, תרגם ש׳ גונן, תל־אביב תש״ם. המשגותיו של גופמן אומצו בצורה פורה במיוחד בתחום חקר התיירות והבנת המבנה והפעילות של אתרים ואטרקציות תיירותיות. ראו: D. MacCannell, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York 1976

34 י׳ בילו, ללא מצרים: חייו ומותו של רבי יעקב ואזנה, ירושלים תשנ״ג; וראו בעיקר: הנ״ל, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה תשס״ה.

35 בילו, שושביני הקדושים (שם).

36 בהקשר זה ראויות לציון דמויות נוספות שזוהו באופן מובהק עם האתר שניהלו. הבולטת שבהן הייתה דמותו של הרב יצחק אביגדור אורנשטין, שמונה בשנת 1930, לאחר מאורעות הכותל, לתפקיד המפקח על הכותל מטעם הרבנות הראשית והמוסדות הלאומיים. אורנשטין נבחר לשמש נציג מטעם הרבנים הראשיים, וכיהן כבא כוחם המוסמך של היהודים לקבלת הוראות והודעות שהוציאה מזמן לזמן הממשלה בנוגע לכותל המערבי ולרחבה שלידו. אחד מתפקידיו של אורנשטין היה לערוך מדי יום ביומו דין וחשבון על המתרחש בכותל ולשלחו לרבנות הראשית, לוועד הלאומי ול׳אגודת ישראל׳. הוא היה המפקח על הכותל שמונה־עשרה שנה, עד נפילתו בקרב על הרובע היהודי בשנת 1948. ראו: י״א אורנשטין, יומן הכותל המערבי, ירושלים תשכ״ח, מבוא. בדומה לכך נקשר שמו של מנכ״ל משרד הדתות בשנות החמישים והשישים הרב ד״ר שמואל זנוויל כהנא לאיתור ולזיהוי של המקומות הקדושים ברחבי מדינת ישראל

השער והמנעול שבנה המסגר אליהו באסן לקבר רחל בשנת 1841 על פי בקשת מונטיפיורי
(צילום: נדב שרגאי)

לכל הפחות מאז השיפוץ המשמעותי שנערך בקבר רחל בשנת 1841, ביזמתו ובמימונו של מונטיפיורי, מונו לקבר שמשים, שתפקידם היה לשמור על האתר ולהפעילו כאתר פולחן ועלייה לרגל יהודי. בתקופה שחלה משיפוץ הקבר עד פינויו משליטה יהודית, היינו בשנים 1841–1947, שימשו במקום כל העת שני שמשים במקביל, ספרדי ואשכנזי. מאחר ששיפוץ הקבר כלל התקנת דלתות ברזל, אשר לראשונה תחמו והגדירו את מרחבו הפנימי והגבילו את הכניסה אליו, ניתנו לשמשי הקבר מפתחות, והם קיבלו גם חותמות רשמיות של האתר. אשר למפתחות, המדובר במפתחות פיזיים וכן בהרשאה המנהלית – והסמלית – לניהול האתר ולשליטה על הגישה אליו. הן השמשים הספרדים, בני משפחות סבן ובורלא,[37] והן אלה האשכנזים, בני משפחות מונזון[38] ופריימן, העבירו את מפתחות הדלתות בתוך משפחותיהם מדור לדור, ועמם עברה גם הסמכות לנהל את המקום ולהנגישו לציבור עולי הרגל והמבקרים.[39]

זמן לא רב לאחר התקנת דלתות הברזל באתר ומסירת המפתחות לשמשים, צמחה סביב המפתחות מסורת קדושה עממית. המפתחות נטענו במטען דתי־סמלי משמעותי ונחשבו פריטים בעלי כוחות מאגיים משל עצמם. בהדרגה זכו המפתחות למעמד של קמעות עממיים, שהיו קשורים – לאור צביונו הנשי של האתר – לפריון ולריפוי חוליים, בעיקר אלה הקשורים בהיריון ובלידה, וכן להצלחה בשידוך ובנישואין.[40] עובדה זו אינה מפתיעה

בשני העשורים הראשונים לקיומה בכלל, ולביסוס הר ציון כאתר מקודש בשנים שבהן הייתה ירושלים מחולקת (1948–1967) בפרט. ראו: ד' בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948–1968, ירושלים תשס"ז, מבוא.

37 על יהושע בורלא ראו: ד' תדהר, 'יהושע בורלא', הנ"ל, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, א, תל־אביב 1947, עמ' 194. פריימן רחש כבוד רב ל'חכם' יהושע בורלא, השומר הספרדי של הקבר. בורלא בישר לאשתו של פריימן בהיותה בהיריון שהיא נושאת בן וביקש שתקרא אותו על שמו. ואכן בורלא נפטר לפני הלידה, ומשנולד נקרא הבן יהושע. ריאיון עם יהושע (שוקי) פריימן (לעיל, הערה 31).

38 על בני משפחת מונזון שמשי קבר רחל וחצר 'החורבה' ראו: א' מונזון, משפחת מונזון לדורותיה בירושלים, ירושלים תשס"ג; ר' גפני, א' מורגנשטרן וד' קאסוטו (עורכים), החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, ירושלים תש"ע, עמ' 109.

39 על שמשי קבר רחל לדורותיהם ועל מסורת המפתח ראו: שרגאי (לעיל, הערה 9), עמ' 65–95.

40 סרד, סְפיות חברתית (לעיל, הערה 24); הנ"ל, התפתחות פולחן (לעיל, הערה 24).

במיוחד, שכן באמונה העממית תפקידם הסמלי של מפתחות נקשר לעתים קרובות לתפקידם הממשי: החדרת המפתח (הפאלית) לחור המנעול (סמל של נשיות) מאפשרת פתיחה פיזית (וסמלית) של חסימות (לדוגמה עקרות).[41] כך למשל סיפר פריימן:

בא יהודי להתפלל על המקום הקדש באוהל רחל אמנו זיע"א [זכותה יגן עלינו אמן] בבכיה ובדמעות בכה הרבה. עד ששאלתי לו מי חולה אצלו. סיפר לי כי אשתו כבר יום הרביעי שצריכה ללדת והרופאים כבר עיפים מאד רק אים [כך במקור] יקרה נס יכולה אשתו ללדת אבל הולד אי אפשר שיוולד חי. אני מפקח המקום הקדוש ספרתי לו כי יש סגולה מזמן קדמון במקרים כאלה להניח מפתח קבר רחל אצל היולדות עים [כך במקור] הוא מסכים אני ימסור לו המפתח [...] מסרתי לו המפתח [...] קבלתי תליפון [כך במקור] שהיולדת הולידה בן למזל טוב ומצב שתהן טוב.[42]

מפתח קבר רחל שנמצא ברשותה של משפחת פריימן
(צילום: שרה ברנע, באדיבות משפחת פריימן)

מבחינה היסטורית תפקודם המנהלי של שמשי האתר, וכן תפקידם הסמלי כמתווכי קדושה, ראשיתם הייתה בד בבד עם שינוי המאפיינים הפיזיים של האתר. מאז ואילך הייתה הגישה אל האתר כרוכה לא רק בהגעה פיזית אל המקום, אלא גם בקבלת היתר משמשיו, שאפשרו או מנעו את הכניסה אליו, ושהאריכו או צמצמו את משך הביקור.[43] אכן לא מקרה הוא שכמה מזיכרונותיו של פריימן נוגעים בדיוק בנקודות אלה, היינו במניעת כניסה ממבקרים מסיבות שונות, למשל זלזול באתר או הגעה למקום בגילופין, ובסיוע למבקרים אחרים בהשגת גישה אליו, כמו למשל הגעה מיוחדת לאתר כדי לפתחו למבקרים מיוחדים או מתן אפשרות חריגה למבקר או למבקרת לבלות באתר את הלילה כשהם נעולים במרחב הפנימי של הקבר.

41 סביב מפתחות, בפרט סביב מפתחות ופוריות, התפתחה סמליות עשירה. במצרים וביוון בימי קדם היו למפתחות ולמחזיקים בהם סגולות מיוחדות שהיו קשורות בפוריות. ראו: *The Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, II, New York 1949, pp. 575–576. גם במוטיבים יהודיים־מדרשיים בולטת הסמליות של מפתחות, ובפרט כגורם חיובי הקשור בפוריות. כמה מסורות בעניין זה יוחסו לר' יוחנן, והמוכרת שבהן היא: 'אמר רבי יוחנן: ג' מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח, ואלו הן: מפתח של גשמים, ומפתח של חיה, ומפתח של תחית המתים' (בבלי, תענית ב ע"א). מפתח של חיה הוא מפתח החיים, והוא נחשב במסורת מפתח הרחם או המפתח של רגע הלידה. ראו למשל: H. Schwartz (ed.), *Tree of Souls: The Mythology of Judaism*, Oxford 2004, pp. 22–23. אל מול הפעולה הסמלית של ההחדרה, הקשורה כאמור בפעולת הפתיחה במפתח, קיימת בפולחן העממי פעולת קשירה וחיבור, המסמלת קשר בין־אישי ובפרט שידוך ונישואים. הטקס הנשי הרווח ביותר בקבר רחל הוא ליפוף חוט אדום סביב הקבר שבע פעמים ולאחר מכן קשירתו סביב פרק היד, ופעולה זו נחשבת סגולה לשידוך. ראו: סרד, קבר רחל ומערת החלב (לעיל, הערה 24), עמ' 11. עוד על הקטגוריה המאגית של פעולת הקשירה ראו: בילו, ללא מצרים (לעיל, הערה 34). אנו מודים לאחד הקוראים מטעם מערכת 'קתדרה' על שהפנה את תשומת לבנו לעניין זה.

42 יומן ב, כ"א באדר תש"ד (פריימן רשם ביומן לעתים תאריך עברי ולעתים תאריך לועזי, וציון התאריכים כאן ולהלן הוא על פי ריישומיו).

43 שרגאי (לעיל, הערה 9), עמ' 67–68.

דמותו של פריימן

שלמה אליהו פריימן (1901–1959) נולד בעיר העתיקה בירושלים והיה דור חמישי במשפחתו בארץ ודור שלישי בשמשות בקבר רחל. סבו ישראל פריימן היה השמש בבית הכנסת 'החורבה' שבעיר העתיקה וכן שמש משנה בקבר רחל, תחת השמש שמעון מונזון, שקיבל משרה זו ישירות ממונטיפיורי. בנו יעקב פריימן, אביו של שלמה אליהו, ירש ממונזון את שתי הכהונות, ב'חורבה' ובקבר רחל, והיה לשמש האשכנזי בקבר רחל לצד השמש הספרדי יהושע בורלא.[44] שלמה אליהו פריימן שירת בקבר רחל עוד בחיי אביו ועזר לו בשמירה על האתר, ולאחר פטירת האב, בשנת 1919, קיבל את משרת השמשות בקבר והיה לשמש האשכנזי האחרון במקום עד שנת 1947.[45] במלחמת השחרור נפצע פריימן מיריות בשעת נסיעה לשכונת גבעת־שאול והיה מאושפז בבית חולים שמונה חודשים.[46] לאחר קום המדינה נתמנה מטעם משרד הדתות לשמש בקבר דוד בהר ציון.[47]

אחד הקווים הבולטים והמעניינים באישיותו של שלמה אליהו פריימן היה נטייתו לכתיבה. הוא הותיר אחריו זיכרונות, צוואות ואת יומני קבר רחל. בזיכרונותיו – פרקי חיים שכתב בשנותיו האחרונות – תיאר ממאורעות התקופה שעברו עליו, ומשתקפים בהם חיי היום־יום של איש 'היישוב הישן' בירושלים, תמונות מהעיר העתיקה משנות ילדותו, על בתי כנסיותיה ובתי מדרשותיה, דמויות מופת נערצות ונסתרות וסיפורי עדות. פריימן ראה חשיבות רבה בכתיבה, במיוחד כזאת הפונה לדורות הבאים, ובצוואתו ביקש שיוציאו לאור את זיכרונותיו.[48] צוואתו של פריימן היא צוואה רוחנית לצאצאיו ונוגעת בנושאים רבים: עזרה הדדית, מתן צדקה, יראת ה', אהבת התורה, כוח התפילה, חינוך למידות טובות ועוד.[49]

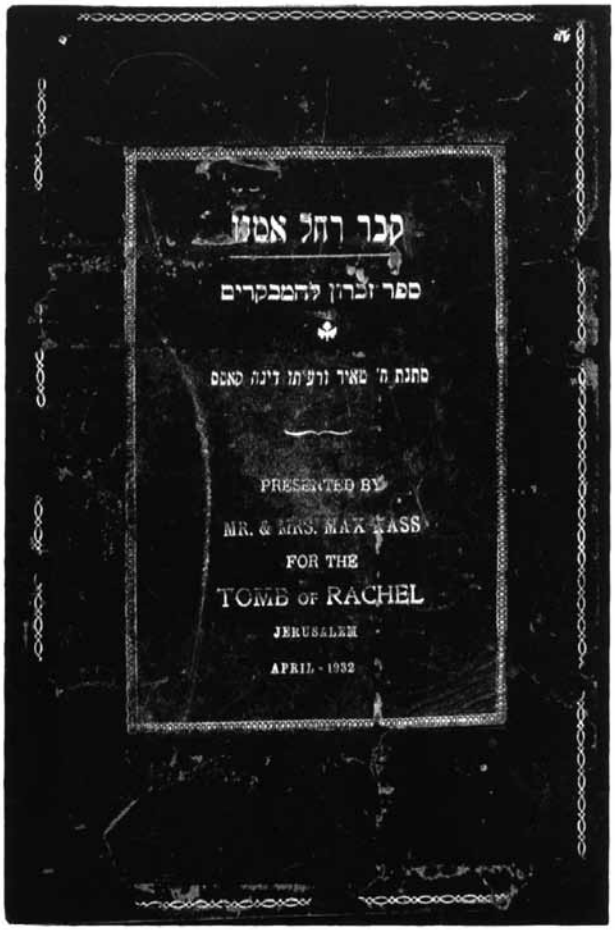

אחד משערי היומנים של השמש פריימן ששרדו ונמצאו לאחר מלחמת ששת הימים
(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי, באדיבות משפחת פריימן)

44 נ' צלניק, 'בדרך אפרת, היא בית לחם', הצופה, 12 בנובמבר 1965, עמ' 8; בן־שחר (לעיל, הערה 17), הקדמה.
45 בן־שחר (שם), עמ' 114.
46 צלניק (לעיל, הערה 44); ש' גרבר, 'בעל "החזקה" על קבר רחל', הארץ, 6 בפברואר 1956; בן־שחר (שם), עמ' 90.
47 בן־שחר (שם), עמ' 92–97.
48 שם, הקדמה.
49 'הצוואה והבקשה של אבינו היקר באדם מו"ר שלמה אליהו ב"ר יעקב פריימן ז"ל', נדפס על ידי משפחת פריימן ונמצא ברשותה.

יומני קבר רחל נוהלו על ידי פריימן בהיותו שמש האתר. ספרי המבקרים היו ספרים מרשימים ועבי כרס, ופריימן הציבם על מעמד מימין לקבר, כשעט ציפורן וקסת דיו מזומנים שם למבקש להשאיר את חותמו במקום.[50] דומה שהמקום המיוחד שניתן ליומנים במרחב הקבר אפוף ההוד והקדושה, העט המהודר שרק בו אפשר היה לכתוב ולחתום בספר, והמראה המכובד – כל אלה העצימו את תפקידם של היומנים והקנו להם מעמד של פריטים מקודשים ייחודיים. כפי הנראה היו ערב מלחמת השחרור עשרים וארבעה כרכי יומנים, מלאים וגדושים חתימות של רבבות מבקרים לאורך עשרות השנים. מעדויות עולה כי כבר בתחילת המאה העשרים היו באתר ספרי מבקרים, אלא שמרביתם נשדדו או הושמדו, ורק שני כרכים שרדו. הם נמצאו אחרי מלחמת ששת הימים, ולאחר לא מעט גלגולים חזרו לחזקת משפחתו של פריימן.[51]

שער יומן ב ובו איור מעשה ידי פריימן. בתחתית העמוד נרשם בכתב ידו: 'השולט על קדשי ירושלם שולט על ארץ ישראל כולה'
(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי, באדיבות משפחת פריימן)

שני היומנים שנותרו אינם עוקבים בשנים ושונים זה מזה באופיים: ביומן הראשון, מן השנים 1932–1936 (להלן: יומן א), יש 370 עמודים, ובהם חתימות רבות של מבקרים, אך תיעוד מועט של רשמים ובקשות של המבקרים והתייחסויות מעטות של פריימן עצמו. היומן השני, מהשנים 1942–1947 (להלן: יומן ב), אמנם כולל 250 עמודים, אך הוא עשיר יותר בטקסטים, ברישומי המבקרים וברישומיו של פריימן.[52]

50 י' גולדשטיין, 'ספר הזיכרונות של אסתר', הצופה, 8 במאי 2006.

51 פריימן העיד כי עשרים וארבעה ספרי המבקרים נשארו בקבר, והם נשדדו או הושמדו על ידי הערבים. ראו: גרבר (לעיל, הערה 46). ואולם על פי עדות בנו בכל פעם שהתמלא ספר העביר אותו אביו לבית הכנסת 'החורבה', והטמין אותו מתחת לבימה של בית הכנסת. כאשר נפל הרובע היהודי במלחמת השחרור ובית הכנסת 'החורבה' פוצץ, נבזזו גם הספרים. לאחר מלחמת ששת הימים נמצא במשרדו של המושל הירדני של העיר העתיקה שק ספרי קודש ובו שניים מהיומנים. ריאיון עם יהושע (שוקי) פריימן (לעיל, הערה 31). אסתר טרנובסקי, בתו של שלמה פריימן, העידה כי אחרי נפילת קבר רחל לא נודע גורלם של היומנים, וסיפרה על מציאתם: 'חתני, שמעון, שרת בבית לחם. באחד מהימים שמע מחייל שנכנס לארכיון הצבא הירדני בעיר, שבין המסמכים שהיו פזורים על הרצפה מצאו גם שני ספרים הנראים כיומנים אישיים. שמעון ביקש לראות את הספרים, ולפי תוכנם והשמות שהוזכרו בהם, זיהה את היומנים של אבי. באותו יום הובאו היומנים למחנה הצבאי "שנלר" שליד שכונת גאולה בירושלים. שמעון הודיע לאחי, יהושע, על מציאת היומנים, והוא ניצל את קשריו עם כל מיני אנשים וקיבל אותם. ההתרגשות היתה רבה. היומנים חזרו למשפחה' (גולדשטיין [שם]). שני היומנים חזרו למשפחה רק לאחר התערבות המשטרה הצבאית שהביאה להחזרתם, בטענה שהם רכוש צה"ל. התקיים משפט צבאי ובסיומו נקבע שהיומנים הללו הם אכן רכוש המשפחה ויש להחזירם למשפחת פריימן. ריאיון עם יהושע (שוקי) פריימן (שם).

52 תודתנו הרבה נתונה למשפחת פריימן על שהעמידו לרשותנו את שני היומנים ששרדו, ונמצאים ברשותם.

מוסדות חברתיים מוגדרים כאמור בין היתר על ידי הפעולות של האנשים העוסקים והמועסקים בהם, ובמקרה הנדון – על ידי פעילותו של השמש פריימן. אך גם לטקסטים יש חלק בכינון מוסדות ובהגדרת תפקידם וייעודם, ועניינו כאן בספרי המבקרים, שהם גם היומנים של האתר – מסמכים מוסדיים מובהקים. המעבר בסוציולוגיה ובחקר השיח מחקר טקסטים לחקר מסמכים נובע מההקשר ומהמקום שבהם נוצרים ומתפקדים טקסטים שונים, ובאופן ספציפי מההקשר המוסדי, שהוא המסגרת לניסוח טקסטים ולכתיבתם. במילים אחרות, מסמכים הם ייצוגים מילוליים (טקסטים) וייצוגים חזותיים (איורים, טבלאות וכו׳) המופקים והמתפקדים במסגרות מוסדיות, ושמשמעותם נקבעת בתוך מוסדות אלה וביחס אליהם. למסמכים יחסים דיאלקטיים עם המוסדות שבמסגרתם נוצרו: מסמכים נוצרים וזוכים בערך ומשמעות במסגרת מוסדית, אך בו בזמן הם מעניקים למוסדות אלה משמעות, לכידות, יכולת פעולה ותוקף.[53]

ספרי מבקרים הם סוגה מרתקת של מסמכים המצויים לעתים קרובות במוסדות תרבות ובאתרי תיירות ועלייה לרגל. אך למרות שכיחותם במוסדות ובאתרים אלה הם כמעט לא נחקרו – לא מנקודת מבט מוסדית ולא מנקודת מבט של חקר השיח. אמנם ספרי מבקרים אינם נראים דומים למסמכים ביורוקרטיים־מודרניים מצויים, אך טענתנו היא שהם בכל זאת מסמכים מוסדיים, ושמאפייניהם הייחודיים מעידים על תפקידה הייחודי של סוגה טקסטואלית זו ועל ייחודם של האתרים שבהם הם מצויים. לספרי מבקרים כמה מקורות קדומים. מנקודת מבט היסטורית מוצאם ככל הנראה באיטליה במאה השבע־עשרה – הם תפקדו שם כמסמכים אקסקלוסיוויים בחדרי תצוגה פרטיים (cabinets of curiosities) של האריסטוקרטיה המקומית. רק לבני המעמד הגבוה ניתנה האפשרות לבחון אוספים אלה, שהיו למעשה מבשריהם של המוזאונים המודרניים.[54]

אולם מנקודת מבט דתית השאיפה להשאיר באתרי קדושה חותם – חומרי, מילולי או גרפי – הייתה יסוד מרכזי בפולחן העלייה לרגל עוד מן העת העתיקה. ממצאים פרה־היסטוריים ומנהגים שנשתמרו מעידים כי עולי רגל ומבקרים השאירו באתרים קדושים מתנות וחפצים, וכן ציירו ולאחר מכן גם כתבו באתרים אלה. עם התפתחותו של הכתב והתפשטות השימוש בו, הלכו ורבו מסורות הכתיבה והשארת סימנים מילוליים וטקסטים באתרי עלייה לרגל. כך למשל כתבו כתובות על אבני הכותל המערבי וטמנו בין אבניו פתקאות שכתובות עליהן תפילות ובקשות (קוויטל או קוויטלעך), וגם בקבר רחל הייתה מסורת ותיקה של כתיבה עוד בטרם הוצגו ספרי המבקרים

53 ראו למשל: M.S. Hull, 'The File: Agency, Authority, and Autography in an Islamabad Bureaucracy', *Language & Communication*, 23 (2003), pp. 287–314; C. Noy, 'Mediation Materialized: The Semiotics of a Visitor Book at an Israel Commemoration Site', *Critical Studies in Media Communication*, 25 (2008), pp. 175–195; J.S. Brwon & P. Duguid, 'The Social Life of Documents', *First Monday*, 1 (1) (1996), http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/466/387 (נצפה ב־5 במאי 2011). באופן רחב יותר ומנקודת מבט אנתרופולוגית הבוחנת את תפקידם התרבותי של טקסטים ראו: M. Silverstein, & G. Urban, 'The Natural Histories of Discourse', eidem (eds.), *Natural Histories of Discourse*, Chicago 1996, pp. 1–17

54 ההיסטוריה של ספרי מבקרים נחקרה אך מעט. ראו: P. Findlen, *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Berkeley 1994

באתר.[55] אם כן הכתיבה בספר המבקרים באתר הייתה ביטוי מודרני למסורות קדומות ונפוצות בעולם, שכללו רישום גרפי ומילולי שהשאירו אחריהם עולי רגל ומבקרים אחרים באתרי קדושה.

המסמכים שאנו דנים בהם הם מסמכים מורכבים הכוללים בכריכה אחת לפחות שתי סוגות כתיבה זו לצד זו. מדובר בספרי מבקרים טיפוסיים אשר הוצגו לפני המבקרים באתר, ואלה יכלו לבחור שלא להתייחס לספר כלל או לקרוא בו ואף לחתום בו וכן להוסיף טקסט כלשהו. במחקר שבחן לאחרונה את ספר המבקרים ההנצחתי באתר גבעת התחמושת בירושלים, נמצא כי כ־10 אחוזים מכלל המבקרים באתר עצרו ליד הספר כדי לעיין בו, ורק 3 אחוזים מכלל המבקרים בחרו לכתוב בספר.[56]

אך ספרי המבקרים בקבר רחל הנדונים כאן היו גם יומנים, מפני שפריימן מצא לנכון לתעד בהם את קורות המקום, לציין מי היו המבקרים ואת תפילותיהם ובקשותיהם, ולשזור בדברים גם ממדים לאומיים מחיי היישוב היהודי בארץ באותה תקופה – מראשית ימי השלטון הבריטי, דרך אימי הפרעות בארץ ואימי השואה וכלה במלחמת העצמאות. כך נוצרה באופן מפתיע ומרתק סוגה היברידית של ספר מבקרים שהוא יומן אתר, וממילא גם מקור היסטורי בלתי רגיל לדמותו של פריימן, להתרחשויות שאירעו בקבר בתקופה הנדונה ולהשתקפותה של התקופה בכלל.

מסמכים מוסדיים אלה הם מסמכים מהוקשרים (contextualized) ייחודיים, המאופיינים בריבוי סוגות (multi-genred). בדומה לאופן שבו המשגנו את אתר קבר רחל, אנו מבינים את ספרי המבקרים / יומני קבר רחל מנקודת מבט תכלולית (אינטגרטיבית). שלא כספרי מבקרים ואורחים אחרים, הטקסטים שנכתבו בקבר רחל היו פרי יצירתם של לפחות שני סוכנים או בעלי תפקידים חברתיים עיקריים: שמש הקבר והמבקרים, ונכללו בהם גם תכנים שאינם מצויים בספרי מבקרים בדרך כלל.

המעורבות הבולטת של פריימן בספר המבקרים באה לידי ביטוי בכל דף ודף מדפיו. כבר בספר המוקדם (יומן א), וביתר שאת בזה המאוחר (יומן ב) היה השמש של קבר רחל גם השמש של הספר־היומן. ראשית, הוא שעיצב את החללים והמרחבים הפנימיים של ספרי המבקרים עבי הכרס, והוא שסימן את המקומות שבהם יש לכתוב, מִספֵּר את העמודים ואת החתימות והמובאות, ושרטט את החלוקה לטורים ושורות.

שנית, עוד מיומן א חתם פריימן **בכל עמוד ועמוד בספר**, ואף יותר מכך: כל יום שהספר היה פתוח ומזומן לחתימה ולכתיבה של מבקרים באתר נפתח בחתימתו של השמש, וכאשר במהלך ימים אחדים היו באתר מבקרים מעטים, ומספר הכותבים בספר היה קטן, חתם פריימן כמה פעמים באותו

55 מסורות הכתיבה בקבר רחל הן מוקדמות, וכוללות כתיבה על מצבת הקבר עצמה ועל קירות הקבר (ראו: ברקאי ושילר [לעיל, הערה 4], עמ׳ 102) וכן על לוחות אבן שהיו מצויים באתר (ראו: שילה [לעיל, הערה 23], עמ׳ 55, וההפניות שם). על לוחות כאלה חקקה יהודית מונטיפיורי את שמה ואת שם בעלה כאשר ביקרה לראשונה באתר, בגפה, ללא בעלה. בשנת תשי״ב כתב השופט הירושלמי גד פרומקין כי ׳היו אנשים נדחקים אל מצבת הקבר שבאמצע החדר כדי לכתוב עליו את שמותיהם׳. בנימין מטודלה העיד בשנת 1170 לא רק על הימצאותן של אבני המצבה, אלא גם כי ׳כל היהודים העוברים שם חותמים את שמם על אבני המצבה׳. ראו: יערי (לעיל, הערה 8), עמ׳ 42; וכן: ז׳ וילנאי, מצבות קודש בארץ־ישראל[2], ירושלים תשכ״ג, עמ׳ ל־לב, צט. אפשר לתארך את המסורת של חתימת שמות וכתיבה ממש באתרי עלייה לרגל כבר למאות הראשונות לספירת הנוצרים אם לא קודם לכן. ראו: S. Coleman & J. Elsner, *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*, Cambridge, MA 1995

56 נוי (לעיל, הערה 53).

עמוד. על כן מעל כותרות כל עמודי הספר מתנוססות חתימותיו המסולסלות של פריימן, והן מופיעות לעתים גם בתוך הטורים והשורות.

שלישית, פריימן שימש כפרשן ובמידת הצורך ביאר והבהיר את החתימות והטקסטים בספר.

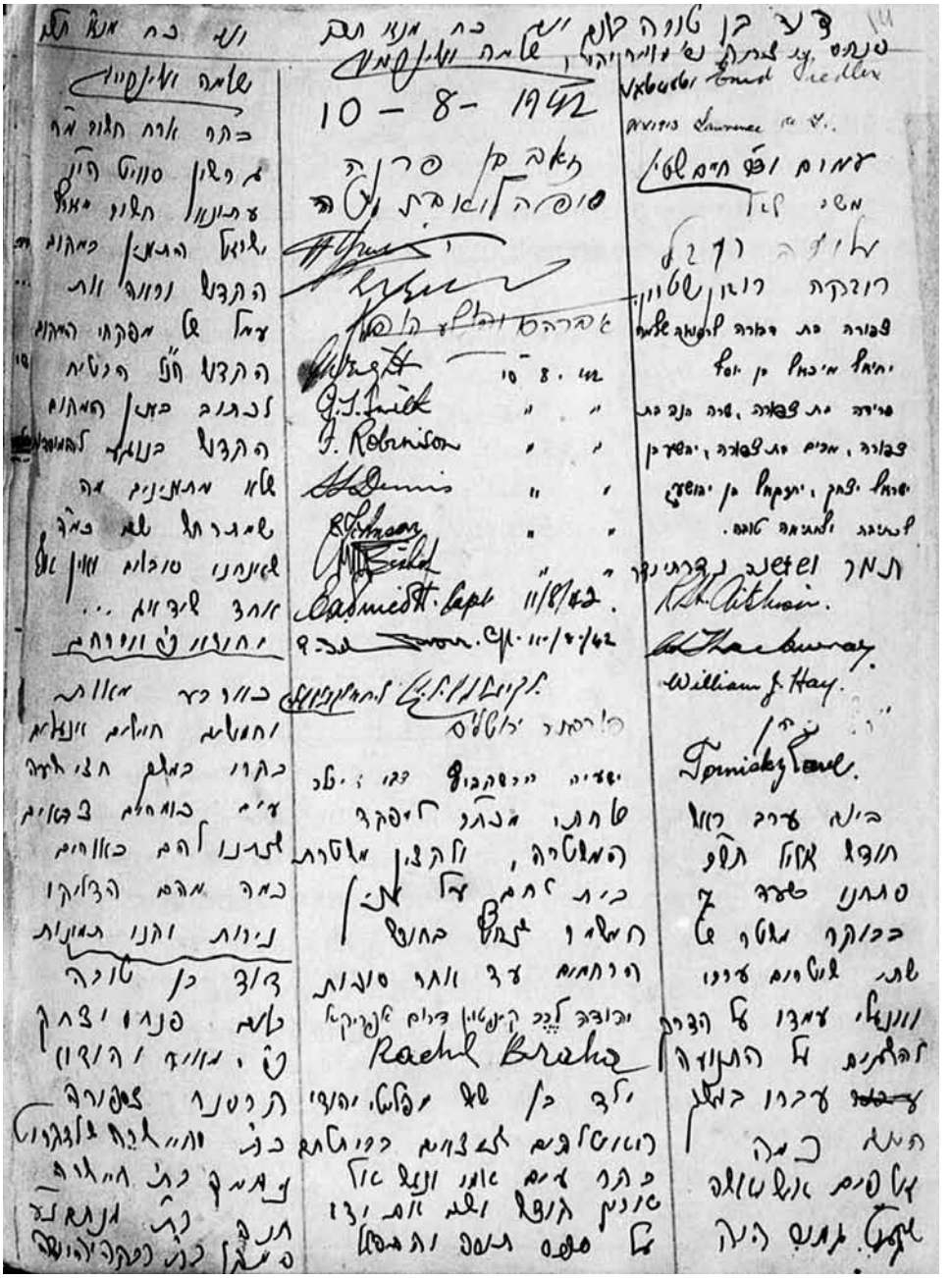

יומן קבר רחל, אוגוסט 1942, עמוד אופייני לפי המתכונת שקבע פריימן: שמות המבקרים לצד התיעוד של פריימן (בטור השמאלי)
(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי, באדיבות משפחת פריימן)

רביעית, פריימן עצמו הִרבה לכתוב בספר טקסטים העוסקים בפעילות שקיים באתר, בתצפיותיו על המתרחש בקבר ובסביבותיו ובאירועים שגרתיים ולא שגרתיים. הוא אף הביע בספר את דעתו על אירועים בחיי העם היהודי בגולה ובחיי היישוב היהודי בארץ, ערך חישובים כלכליים הקשורים באתר ועוד.

קווים לפעילותו הסוכנותית של פריימן

טענו שכדי להבין את משמעותו של אתר קבר רחל יש לנתח את מכלול הגורמים שפעלו בו ועליו בתקופה היסטורית נתונה. לפעילותו של פריימן באתר הייתה נגיעה בכל אחד מהגורמים הללו: בהיבטים הפיזיים של האתר (המבנה וארגונו הפיזי), ביצירת טקסטים באתר – שהם מסמכים מהוקשרים מסוגים שונים שביטאו פעילות טקסית באתר – ובניהול האתר אל מול גורמים רבים, בהם המבקרים, נציגי השלטון הבריטי ונציגים שונים של היישוב ושל הממסד הדתי דאז. פריימן תואר כמי שראה בתפקיד השמש בקבר את ייעודו, מילא אותו במסירות נפש וברגישות רבה, ושקד לקשור קשרים פוליטיים כדי לשמור ולהגן על הקבר: 'השמש בקבר איננו שמש רגיל, אלא שמש בן שמש, בן בנו של שמש, שושלת של שמשים [...] כל חוטי פוליטיקה שמסביב לקבר יקר זה משתזרים על ידו [...] בדמעות ישפוך לפניך את לבו למראה חלול הקבר בשנות המאורעות [...] [פעל] שיַקומו גואלים להקים שם בנין חזק שישמור על מצבת רחל אמנו!'[57]

פריימן כממסד הביקור בקבר

בימיו של פריימן כשמש בקבר רחל היה המקום פתוח כמעט מדי יום ביומו. אך לפני כן היה הקבר פתוח לקהל הרחב רק מערב ראש השנה עד ערב יום הכיפורים. לאחר מאורעות תרפ"ט הנהיג פריימן את פתיחת המקום מראש חודש אלול עד ראש חודש חשון, לבד מהפתיחה בכל ערב ראש חודש ובי"א בחשון, המקובל במסורת כיום פטירת רחל. במהלך השנים הרחיב פריימן עוד את מועדי הפתיחה, כך שהמקום היה פתוח כאמור כמעט כל יום.

מרכיב חשוב בתהליך מיסוד הביקור בקבר רחל בתקופת השלטון הבריטי היה הפעלתו של קו האוטובוסים של חברת 'המקשר', שרבים מן המבקרים נסעו בו מירושלים לקבר. בערבי חודשים, בערבי חג ובימים מיוחדים אחרים כגון בי"א בחשון הוגברה תדירות הקווים.[58] הרחבת שעות הפעילות והפעלת קווי נסיעה מסודרים למקום היו התשתית הראשונית וההכרחית למיסוד האפשרויות

57 צ' מירוני, החולמים בירושלים: שרטוטים על הקווים והחולמים, המסתורין והמקובלים בהווה הירושלמי, ירושלים תרצ"ט, עמ' 133.

58 למשל ב'ערב ראש חודש אלול היה פתוח כל הלילה. משעה 6 בוקר החלו אוטובוסים של המקשר להביא את המבקרים. כאלפיים איש ואישה ביקרו במשך היום' (יומן ב, כ"ט באב תש"ה). וראו: צלניק (לעיל, הערה 44). פריימן אף העיד על כך בזיכרונותיו. ראו: בן־שחר (לעיל, הערה 17), עמ' 104. מכתב המאשר כי חברת 'המקשר' היא זו המסיעה את המתפללים לקבר רחל בערבי ראשי חודשים ובחודשי אלול ותשרי עד הושענא רבה זה עשרים שנה ראו: 'המקשר' אל ה' פרבשטיין, נשיא ועד הקהילה, 14 במאי 1944, אצ"מ, J1/3388. על קואופרטיב 'המקשר' ראו: מ' הורביץ (עורך), המקשר ליובלו: ל"ה שנות תחבורה ציבורית בירושלים, ירושלים תשכ"ו.

האוטובוסים החונים ליד קבר רחל, 1931
(אוסף אורה רענן, ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי)

והנהלים לביקור בקבר, ובכך תרמו לביסוס ולשיפור של האחיזה היהודית במקום.[59] מדי פעם תיאר פריימן ביומניו בצער כיצד בעתות תסיסה ומהומות, כשבדרך ארבו סכנות, הופסקה התחבורה וחדל זרם המבקרים למקום, אך הוא היה בא לקבר בליווי משמר משטרה, לבל תופסק חלילה החֲזקה היהודית במקום.[60]

תהליך מיסוד הביקור באתר הקבר היה כרוך גם בשיפוץ ובהסדרה של המקום לטובת המבקרים הרבים, וגם בכך עסק פריימן. בתום אחד מימי העבודה כתב ביומן: 'יום כה' מנ"א [מנחם אב] תש"ג אחרי שתיים עשרה יום, שסִדרנו המקום הקדוש, כמה תִקונים בפנים ובחוץ, טַיַחנו בכמה מקומות עם מלט וסִיַדנו בפנים ובחוץ, ביום ובלילה עבדנו לשפר את המקום לימי חודש הרחמים הבאים עלינו לטובה, שמבקרים רבים ומתפללים מבקרים בחודש אלול ותשרי'.[61] הסדרת המקום למבקרים הרבים שפקדו אותו בתקופת השלטון הבריטי נעשתה כל העת בחסות משמר של שוטרים בריטים שהוצב במקום לשמור על הסדר. פריימן ראה בשוטרים אלה נדבך חשוב בהסדרת הקבר לביקורים והוא הִרבה להזכיר את נוכחותם בכניסה לקבר ובסביבתו וכן את היעדרותם בנסיבות שונות ואף ציין את חשיבות נוכחותם. לא אחת הוא פנה במכתבים למוסדות בריטיים רשמיים וביקש לדעת מדוע לא התייצבו השוטרים למשמרתם.[62]

59 גרבר (לעיל, הערה 46).
60 בן־שחר (לעיל, הערה 17), עמ' 168.
61 יומן ב, כ"ה באב תש"ג.
62 למשל על פי תיאורו של פריימן בערב ראש חודש אלול תש"ג באו לקבר אלפי מבקרים מכל הארץ, אך לא נשלח משמר של שוטרים בריטים (ולמרבה המזל לא קרה אסון). פריימן התקשר באותו יום בטלפון למשרדי הממשלה השונים

בתפקידו כמפקח הקבר – אחד התארים שנשא – היה פריימן מקבל מבקרים חשובים שבאו לפקוד את האתר, מסייר עמם במקום ומשוחח עמם על הקשיים והצרכים של המקום. כך לדוגמה אירח את הרבנים הראשיים,[63] את מושל מחוז ירושלים,[64] עיתונאים[65] וסנטורים מארצות־הברית.[66]

תפקיד חשוב במיסוד הביקור במקום היה לדעתנו לספר המבקרים. פריימן הוא שהציב את הספר בקבר רחל וניהל אותו, והספר היה למעשה לחלק מהפולחן המקומי והחל אט אט לתפקד כחפץ קדוש בפני עצמו. הספר שימש ממשק השתתפות אשר 'נטען בקדושה' מתוקף הימצאותו במקום קדוש, מתוקף העובדה שהתמלא בטקסטים, ובשל החשיבות שהוקנתה במהלך השנים לדברים שנכתבו בו. דומה כי ברבות השנים היה ספר המבקרים לחלק מהטקס הדתי הציבורי שהתפתח במקום. הכתיבה והחתימה בו היו לאישור לעצם קיום מצוות העלייה לרגל, ונדמה היה כי בלא החתימה הביקור אינו מושלם, אינו משיג את מטרתו המלאה.[67] בעיני פריימן ובעיני המבקרים עצמם היו רבבות החתימות והטקסטים בספר עדות חיה ומתחדשת למסורת הביקור הפולחני באתר.

מבקרים כתבו בספר בקשות ל'בריאות הגוף ופרנסה טובה' ול'רפואה שלמה בקרוב' ליקיריהם,[68] וכן ראו בו ספר זיכרון וכתבו בו 'לזכר נשמת' קרוביהם שנפטרו[69] או ציון זיכרון למי שנפל על הגנת המולדת.[70] יש שפריימן עצמו ציין ביומן ימי אבל בעלי משמעות יישובית־לאומית, כגון בקשה 'שיזכור אלוהים (יום פטירת) הרוגי חברון שנת תרפ"ט',[71] או אירועים כגון חילופי נשיאים בארצות־הברית או תום מלחמת העולם

הידיעה ביומן על מות הנשיא רוזבלט ובחירת הנשיא טרומן, 12 באפריל 1945
(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי, באדיבות משפחת פריימן)

הנוגעים בדבר ובהמשך אף שלח אליהם מכתבים. ראו: שם, כ"ט במנחם־אב תש"ג, 29 באוגוסט 1943. ראו גם: פריימן אל מושל מחוז ירושלים, ר' קיטרוטש, 2 בפברואר 1938, אצ"מ, J1/7372 – פריימן כתב שם כי מאז תחילת המאורעות הוא אינו מצליח לפתוח את האתר כל יום עקב הטרור בדרכים.

63 למשל הרב עוזיאל ביקר במקום בי"א בחשון תש"ד. ראו: יומן ב, י"א בחשון תש"ד.

64 שם, 22 באוקטובר 1942.

65 ביקור גרשון סוויט, שם, 10 באוגוסט 1942.

66 למשל ביקור הסנטור ג'י מיד (Mead) מניו־יורק, שם, 19 באוגוסט 1943. על ביקורו של הסופר ג'ורג' ברנרד שאו בקבר בשנת 1936 ועל ביקורו של משה ואלאך, הידוע יותר בשם מקסים ליטבינוב, שגריר ברית־המועצות בארצות־הברית, בשנת 1943, ראו: גרבר (לעיל, הערה 46).

67 בן־שחר (לעיל, הערה 17), עמ' 169.

68 יומן ב, 8 בנובמבר 1942, כ"ה בחשון תש"ג.

69 לדוגמה איתמר יוסף בנעט מחדרה כתב לזכר נשמת אביו ואחיו, שם, 27 באוגוסט 1944.

70 למשל פסקה התחומה במסגרת שחורה שהיא כעין מודעת אבל על 'הצעיר חיים בוקשפן ז"ל נקטף בדמי ימיו על המולדת ששרת בתור נוטר יהודי במושבה יהודית שער הגולן. בן שמונה עשרה לחיו תנצב"ה אמן, 13 באוקטובר 1944, כ"ו תשרי תש"ה' (שם, 30 באוקטובר 1944).

71 שם, 19 באוגוסט 1943.

השנייה.[72] בתום מלחמת העולם השנייה ראה פריימן לנכון לרשום ביומן אף 'ברכת הודיה ליום הנצחון' וכן תפילת 'אל מלא רחמים' לעילוי 'נשמות רבבות אלפי ישראל שנהרגו באכזריות איומה בידי רשעי העולם'.[73]

פריימן תיאר לפעמים בכתב ידו שהתקיימה במקום 'תפילה בציבור שאין לתאר בכתב של עדת התימנים [...] התפילה הזו תקובל ברצון, אמן',[74] ובדומה לכך ש'ה' יקבל תפילתם ונזכה במהרה לגאולה אמן'[75] – בבחינת מתווך המבקש עבור המתפללים, באמצעות היומן, היענות לתפילותיהם, וכך היה היומן לאמצעי המחבר ומקשר בין הגלוי לנסתר על ידי פרקטיקות של כתיבה טקסית. באחת ההזדמנויות התייחס פריימן במפורש לרישום ביומן כסגולה לקבלת ברכה: 'ואלה יעמדו על הברכה כל אלה שנרשמו בפנקס הזה עם כל אחינו בני ישראל בגולה ובארץ לשנה טובה ומבורכה, קץ לגלותנו המר. תתחיל שנת גאולה לעם ישראל ושבו בנים לגבולם [...] ברכה לחילינו ולחילותינו בכל מקום שהם הנותנים כבוד לעם ישראל'.[76] בקשות לקבלת התפילות והתחנונים נכתבו בספר בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה, כשהתבררו זוועות השואה וכשבאו ניצולים לקבר לשפוך שיחם לפני הקב"ה,[77] וכן בימי המצור על ירושלים, במרס 1947.[78] פריימן רשם ביומן גם את שמות הנפטרים אשר קרוביהם ביקשו להדליק עבורם נר במנורת השמן שקבע במקום; הרשימות נוהלו על פי חודשי השנה ותאריך הפטירה המדויק.[79] הוא גבה תשלום עבור הנרות שהודלקו בתאריך הפטירה לעילוי נשמותיהם של הנפטרים.[80]

באמצעות ספר המבקרים יכול היה המבקר באתר לגאול עצמו מייסוריו או להביע חרטה על מעשיו. פריימן סיפר על תעשיין שבביקורו הראשון בקבר לא שילם דבר, אך כשנתיים לאחר מכן הופיע שוב עם קבוצה, התנצל וביקש לשלם על הזכות לחתום בספר המבקרים. הוא שילם סכום

72 בפסקה במסגרת שחורה כתב כי 'מת הנשיא רוזבלט, ערב ראש חודש אייר תש"ה 12 באפריל 1945' ומתחתיה, ללא מסגרת, הוסיף: 'הנשיא החדש טרומן'. ראו: שם, 12 באפריל 1945. ובמקום אחר כתב: 'היום הוכרז רשמית כיום הניצחון גרמניה נכנעה ללא תנאי', ואף צייר סימן V לניצחון. ראו: שם, 8 במאי 1945.

73 שם, ערב ראש חודש סיוון תש"ה.

74 שם, י"ג באדר תש"ג, 18 בפברואר 1943.

75 שם, כ"ב בטבת תש"ג. ובכ"ט בחשון תש"ה כתב 'היה פתוח קבר רחל כל הלילה. כחמישה מניינים בערך מכל העדות [...] תקובל תפילתם ברצון ונתבשר במהרה בשורות טובות'.

76 שם, ערב ראש חודש תשרי תש"ו.

77 למשל אטל צ'רטנק מפינסק כתב: 'ביקרתי היום עם אחי צבי שניצול מהגיהינום הנאצי, אוד מוצל מאש, אחד ממשפחה גדולה [...] יהא בואם מבורך ונזכה כולנו לראות בבנין ארצנו ובממשלה יהודית בקרוב בימינו' (שם, ב' בטבת תש"ו). סרד ציינה כי קבר רחל זכה בתקופת השואה למשמעות מיוחדת בעיני הפליטים היהודים שבאו ארצה, ולאחר מכן נקשר פולחן הפריון סביב דמותה של רחל וסביבה קברה לשואה, והפריון נתפס בין היתר כצו הקשור באבדן שנגרם בשואה. ראו: S.S. Sered, 'Women Pilgrims and Woman Saints: Gendered Icons and the Iconization of Gender at Israeli Shrines', *National Women's Studies Association*, 11, 2 (1999), pp. 48–71

78 פריימן כתב ביומן: 'אנא ה' נא תקבל שועת יחיד המרגיש כאב עם ישראל הנתונים בצרה ובשביה ובפרט בארץ ישראל במבצרים קרוב לשלוש מאות אלפים נתונים במצור. אנא רחם עליהם למען כבוד ירושלים עיר הקודש ולמען כבוד שמך' (יומן ב, 9 במרס 1947).

79 רשימות כאלה ראו בדפים האחרונים של יומן ב.

80 במקום אחד לפחות ציין פריימן כי הוא הפסיק להדליק נר תמיד בעבור גברת אחת כיון שהיא חייבת עבור שש שנים ולא שילמה. ראו: יומן ב, ראש חודש מנחם־אב תש"ו.

נאה, וכל אנשי הקבוצה שהיו אתו חתמו בספר ושילמו אף הם על הזכות לעשות כן. פריימן העיד כי ההכנסות מקבוצה זו באותו יום היו 50 לירות.[81]

מסיפור זה ומסיפורים רבים נוספים עולה שמרחב הכתיבה שהציע ספר המבקרים היה באמצעות פריימן במידה רבה לכלי לשפיכת הלב על מר גורלו של עם ישראל, ולחיבור רגשי וטקסי בין המבקרים, האתר וישותה המופשטת והמקודשת של רחל אמנו. הדברים נכונים במיוחד לתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. במקומות רבים בספר מצויים ביטויי צער ויגון על הזוועה שפקדה את יהדות הגולה, ובקשות מרחל שתרחם על עם ישראל: 'רחל אמי! אם האומה הישראלית הדעימי דמעה על עולליך [...] אוי אמי! אמי! הכריזי די! לסבל ולעצבון אך לך בני התושיה תמסר!!'.[82] כך הגביר הספר וגם הנציח את בכיים ועיצבונם של המבקרים והמבקרות.

ספר המבקרים היה אפוא נדבך חשוב בתהליך מיסוד הביקור בקרב רחל וטעינתו במשמעות. הספר היה לא רק מרחב כתיבה וחתימה – שהעיד על עצם קיומו של הביקור – אלא מרחב של ממשק בין עולי הרגל שפקדו את האתר, בין השמש, פריימן, ובין הקדושה השורה באתר מכוח דמותה של רחל, שאפשר היה לפנות אליה בבקשות שונות מעל דפיו של הספר.

פריימן כמבסס הקבר בבעלות יהודית וכאתר בעל מעמד לאומי

יש בידינו עדויות כתובות על התעניינותם של כמה מראשוני הציונות בקבר רחל,[83] אולם מראשית ימי השלטון הבריטי ועד קום מדינת ישראל היה הקבר למוקד הזדהות וליעד לתפילות, לבקשות ולתחינות לא רק במישור האישי והפרטי. מעתה נשזרו בתולדות המקום, ובדמות השמש שפעל בו, גם ממדים ציבוריים, לאומיים וכלל־יהודיים, שלא היו למקום בשנים שלפני כן. ייתכן שיש לתלות זאת בתקופה ובמאורעות שעיצבו אותה, אך אין ספק שמעמדו של קבר רחל כאתר יהודי התעצם עד מאוד בתקופה הבריטית, והוא היה בעל חשיבות רחבה לכלל היישוב.[84] כך למשל כתב פריימן שבערב ראש חודש ניסן תש"ג, על רקע הידיעות המחרידות על המתרחש בקהילות יהודי אירופה באותם ימים, באו 'כמה אלפי מבקרים, ביניהם בתי ספר מכל הארץ, כמה מאות חיילים וחַיָלות. היה כמה

81 בן־שחר (לעיל, הערה 17), עמ' 169.

82 יומן ב, ט"ו באב תש"ב.

83 יהושע ברזילאי, מאנשי תנועת 'חיבת ציון' בווילנה, בא לארץ בשנת 1887 ונכח בתפילה לגשם שהתקיימה בקבר; מקס נורדאו התייחס למקום בנאומו בפני באי הקונגרס הציוני הראשון בבאזל; משה הס הזכיר את קבר רחל בספרו 'רומא וירושלים'; רחל ינאית־בן־צבי כתבה בזיכרונותיה על ביקורה המשותף עם יצחק בן־צבי במקום; והרצל בביקורו בארץ הצטלם על רקע הקבר. ביולי 1929 התקיימה לראשונה אזכרה להרצל בקבר רחל. ראו שרגאי (לעיל, הערה 9), עמ' 83–87.

84 בחקר חידוש היישוב היהודי בארץ־ישראל בעת החדשה מתגברת בשנים האחרונות תשומת לב להקניית משמעות לאומית לערכים ולאתרים מסורתיים: בתי כנסת, אתרים היסטוריים, הכותל המערבי וכדומה. כך קרה גם בבית כנסת 'החורבה', שפריימן היה קשור אף אליו. ראו: י' פז, '"החורבה" בתקופת המנדט: חברה, זיכרון וסמל', גפני, מורגנשטרן וקאסוטו (לעיל, הערה 38), עמ' 148–170. על הכותל המערבי ראו: א' ספוזניק, 'קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש', ישראל, 16 (תש"ע), עמ' 165–194. עוד על קדושה ולאומיות ראו: ק' כהן־הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל', ציון, עב (תשס"ז), עמ' 189–217; הנ"ל, 'קדושה, לאומיות ותיירות: עיצוב רחבת הכותל המערבי בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים', אופקים בגאוגרפיה, 75 (תש"ע), עמ' 26–39.

שעות שאי אפשר היה לבקר בפנים מפני ההמון שעמדו בתפילה. מכל הישיבות מכל המוסדות שלחו מנינים להתפלל על כלל ישראל בגולה׳.[85] בדומה לכך משתקף מתיאורו של פריימן את האירועים במקום בי״א בחשוון באותה שנה עד כמה היה קבר רחל לנחלתם של בני קבוצות ועדות רבות מכלל ישראל:

בליל יא׳ חשוון יום פטירת רחל אמנו זיע״א היה פתוח כל הלילה. באו כמה חברות להתפלל מעדת החלבים פרסים בוכרים ספרדים ואחרים מכל עדות המזרח עם הרבה מחסידי ברסלב [...] עד הבוקר התפללו [...] בבוקר בא מנין של מקובלים [...] בשמונה באו כמה מנינים מישיבת עץ חיים [...] במשך היום בקרו כמה מאות איש ואישה [...] אחר הצהריים באו כמה מנינים מישיבת פורת יוסף והתפללו משך עשרים וארבע שעות לא נפסק התפילה.[86]

מאחר שהמקום היה באותן שנים סמל להזדהות לאומית, הרבו לפקוד אותו גם בני היישוב היהודי בארץ שלא היו בהכרח שומרי מצוות, ובהם ראשי ערים,[87] חברי קיבוצים,[88] בני מושבות[89] ותלמידי בתי ספר למיניהם,[90] וכן יהודים מחו״ל[91] ואף לא־יהודים.[92] לעתים מצאו לנכון המבקרים לקשור את הביקור בקבר ואת הכתיבה בספר המבקרים לאירועים בחיי היישוב באותה עת.[93]

אחד השיאים בתהליך הפיכת קבר רחל לאתר בעל חשיבות לאומית היה קביעת מנורת שמן גדולה לזכר הנספים בשואה על פי הצעתו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרב הראשי לישראל.[94] המנורה הודלקה באסרו חג פסח תש״ו, במעמד רבני ארץ־ישראל ובראשם הרב הרצוג, והוא התכבד בהדלקת הנר הראשון. בדבריו באירוע קשר הרב הרצוג בין מאורעות השואה לקבר רחל ולתקומת ישראל בארצו: ׳אנו מדליקים נר נשמה ראשון לזכר מיליוני נרות נשמה שכיבו בגולה. תעלה דמעת אמנו לפני שוכן שחקים על בניה כי אינם ויפתח לנו שערי ציון לשבי ציון׳.[95]

פריימן ראה בעבודתו באתר – ולמעשה במכלול התפקידים שמילא בו – שליחות לאומית ממדרגה ראשונה, ומדי פעם פנה לוועד הלאומי וקבל על שאינו זוכה להכרה ולמעמד רשמי מן המוסדות הלאומיים, אך ציין כי ׳בכל זאת אנו שומרים על המקום הקדוש לבל יפול לידיים זרות. יום

85 יומן ב, 5 באפריל 1943.

86 שם, 22 באוקטובר 1942. פריימן ציין באותו עמוד: ׳זה שנים הרבה שבלילה לא היה קהל גדול כמו השנה. יהי רצון שנזכה השנה לשנת גאולה ובנין אמן׳.

87 למשל ישראל רוקח, ראש עיריית תל־אביב, שם, י״ג בתמוז תש״ה, 22 ביוני 1945.

88 למשל קבוצת ׳הנוער העובד׳ מגבעת־ברנר, שם, כ״ב בכסלו תש״ה.

89 למשל שמואל סוקולוביץ, מהנדס חקלאי, ׳בנם של בוניה ומיסדיה של זכרון יעקב, זו מושבתו של האומר לערי יהודה תבנינה, זה הנדיב הידוע השר בנימין אדמונד דה רוטשילד׳ (שם, 25 באוגוסט 1944).

90 למשל ׳כיתה ב׳ של בית הספר המחוזי בגבעת השלושה׳ (שם, 14 באפריל 1945); ׳כיתה י׳ של בית הספר המשותף לתל־יוסף ועין חרוד׳ (שם, 23 באפריל 1945).

91 מבקרים מחו״ל ציינו במקרים רבים את עיר מוצאם או ארץ מוצאם.

92 פריימן הזכיר לא אחת קבוצות חיילים מצבאות בעלות הברית שביקרו בקבר, לדוגמה יומן ב, 27 בנובמבר 1944. קבוצה אחרת של ׳חיילים אפריקנים יהודים׳ ביקרה בקבר ב־27 במרס 1945, שם.

93 כך לדוגמה נכתב ביומן: ׳אמא של אסירת ציון גאולה כהן הדליקה שמן לברך אותה ואת כל אסירי ציון במולדת ובגולה שה׳ יעזור לנו בשחרור כל אסירי ציון ובגאולת עם ישראל במהרה אכי״ר [אמן כן יהי רצון]׳ (שם, 26 במרס 1947).

94 שם, ב׳ בחשוון תש״ו. מנורת שמן זו הייתה מעשה ידיו של האמן זאב רבן מבצלאל. ריאיון עם יהושע (שוקי) פריימן (לעיל, הערה 31).

95 יומן ב, אסרו חג פסח תש״ו.

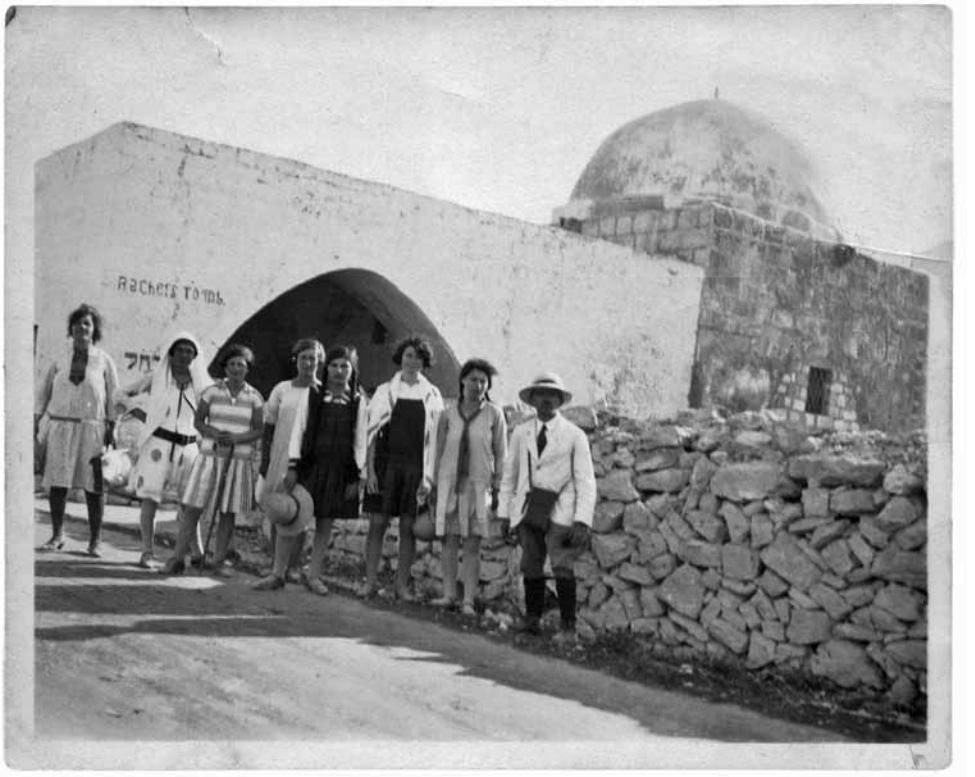

טיול בית הספר 'אוולינה דה־רוטשילד' בקבר רחל, אמצע שנות העשרים
(אוסף ארזה ורהפטיג, ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי)

יבוא ויבינו את עבודת הקודש שלנו כאן'.[96] הוא לא נלאה מלנסות לגייס כוחות שיסייעו לו להשיג הכרה מצד המוסדות וההנהגה דאז במעמד המקום ולבסס את מעמדו. למשל כאשר ביקר בקבר עיתונאי ליווה אותו פריימן על מנת שיכתוב בעיתונו 'בענין המקום הקדוש בנוגע להמוסדות שלא מתענינים מה שמתרחש שם כמה שאנחנו סובלים ואין אף אחד שידאג'.[97]

באמצע שנות השלושים, בעיקר עקב התגברות הניסיונות מצד ערבים לקבוע עובדות בקבר רחל על רקע ההסלמה ביחסים בין היהודים לערבים בארץ, החליטו הוועד הלאומי ו'אגודת ישראל' למנות את פריימן למפקח רשמי מטעם המוסדות הלאומיים על קבר רחל ולבא כוחם במקום לכל דבר ועניין.[98] היה בכך ללא ספק ציון דרך חשוב במיסוד האתר ובהפיכתו לבעל משמעות בקנה מידה יישובי ולאומי, לבד מהיותו אתר מקודש. במסגרת התקשרות זו דיווח פריימן לוועד הלאומי על המתרחש בקבר ועל ניסיונות חוזרים ונשנים של ערבים לתפוס חזקה בקבר ובסביבתו.[99] לקראת

96 יומן א, כ"ח בטבת תרצ"ו.

97 יומן ב, 10 באוגוסט 1942.

98 יומן א, י"ז בחשוון תרצ"ו (13 בנובמבר 1935); המינוי ניתן באותה עת גם לבורלא, השמש הספרדי במקום. ראו: הוועד הלאומי לכנסת ישראל ומרכז 'אגודת ישראל' אל מושל המחוז בירושלים, 24 בנובמבר 1935, אצ"מ, J1/7372; י' בן־צבי, הנהלת הוועד הלאומי, אל מ' אוסישקין, נשיא 'קרן קיימת לישראל', 10 ביוני 1938, אצ"מ, J1/7371.

99 דו"חות של פריימן שהיו בסיס למכתבים של הנהלת הוועד הלאומי אל מושל המחוז ובהם דרישות שונות שנגעו לקבר רחל ראו: אצ"מ, J1/7372. וראו להלן, הערות 103, 105, 106.

סוף תקופת המנדט החל כנראה פריימן לקבל תמיכה כספית מהוועד הלאומי.[100] גם הבריטים מצדם הכירו בו כמפקח הקבר, כפי שציין מושל ירושלים בביקורו במקום.[101] מתוקף תפקידו מנע פעם פריימן את כניסתו של מושל בית־לחם למתחם הקבר בגילוי ראש בהבהירו למושל שבקבר הוא, פריימן, המושל.[102]

בהדרגה היה פריימן לבר סמכא בכל הקשור בסכסוך הלאומי היהודי־הערבי במקום. ביומן עדויות רבות על סכסוכים עם ערבים בסביבות קבר רחל, בעיקר כאשר אלה ניסו להכניס מתים לפרוזדור היוצא מהקבר – והמוביל לבית הקברות המוסלמי הסמוך – ולקיים שם תפילה, על מנת לקבוע עובדות בחדר המבואה הסמוך.[103] פריימן תיאר למשל כיצד באו לבקר במקום מזכיר הממשלה ופקידים בריטים גבוהים וביקשו ממנו לכתוב להם כל מה שידוע לו על האירועים במקום מאז שהחל לשמש בו כמפקח.[104] לא אחת ניסו ערבים להעמיד שומר ערבי בכניסה לקבר, אך פריימן העיד כי התנגד לכך ומנע זאת: 'אני עמדתי בכל תוקף ולא נתתי להם דריסת רגל. תיכף טלפנתי למשטרת בית לחם וסלקו אותם'.[105] ערנותו של פריימן הייתה נתונה גם לשתי חלקות סמוכות לקבר שהיו בבעלות יהודית, ובתאריכים שונים הוא כתב ביומן על ניסיונות של ערבים להשתלט עליהן ולקבוע עובדות בשטח.[106]

פריימן עשה אפוא ניסיונות נמרצים ועקביים, לעתים בתנאים קשים ביותר, לבסס את הקבר בבעלות יהודית וכמקום בעל מעמד לאומי, ופעמים רבות סיכן את נפשו על מנת לשמור על הנוכחות היהודית בקבר.[107]

פריימן כבעל סגולות מיוחדות

כצפוי במהלך שנות פעולתו באתר זוהתה דמותו של פריימן עם הקבר, ובאותה מידה זוהה הקבר עם דמותו. מכאן קצרה הייתה הדרך לייחוס סגולות מיוחדות לדמותו של השמש. אף שפריימן כאמור לא היה סוכן דתי־כריזמטי, לכל הפחות לא במובן של כריזמה שנקט הסוציולוג הגרמני

100 לדוגמה הוא כתב ב־12 ביוני 1944: 'קיבלתי מכתב מהוועד לאומי עם המחאה על 15 לא"ר'.

101 פריימן תיאר את ביקורו של מר קיט רושט בקבר, ולדבריו אמר רושט שקבר רחל שייך לו, לפריימן, כמו שלהבדיל מפתח הקבר הקדוש של הנוצרים נמצא בידי ערבי. רושט הוסיף ואמר באותה הזדמנות כי אף בפנקסי הממשלה רשום שהמפתח של קבר רחל נמצא בידי פריימן. ראו: יומן ב, 29 בינואר 1943.

102 בן־שחר (לעיל, הערה 17), עמ' 128.

103 לטענת פריימן הערבים ניסו לשנות בכך את הנהלים במקום ובמיוחד להפריע את תפילת המתפללים היהודים. למשל יומן ב, י"ז באלול תש"ו.

104 יומן א, 26 במרס 1936.

105 יומן ב, ראש חודש אלול תש"ו. ניסיון להציב שומר ערבי במקום תועד למשל ביומן א, 17 באוקטובר 1935. לעתים בא ערבי שטען שנשלח מהווקף והתייצב בקרבת הקבר או בפרוזדור היוצא ממנו, ובכך ניסה לקבוע מציאות חדשה של נוכחות מוסלמית קבועה במקום.

106 על גלגוליהן של חלקת קאלישר וחלקת קק"ל־שטרויס הסמוכות לקבר רחל ראו בפירוט: שרגאי (לעיל, הערה 9), עמ' 123–154. פריימן כתב למשל: 'מצאתי שיך ערבי עם פועל ערבי חורשים על אדמת קרן קיימת מהנדיב נתן שטרויס. זו הפעם הראשון מה שאני יודע שאף פעם לא חרשו לא יהודים ולא ערבים. לפני כמה שבועות דבר איתי על אודות זה וכתבתי מכתב לקרן קיימת ולא קיבלתי תשובה. אף על פי כן אני אשלח עוד מכתב בענין זה' (יומן ב, כ"ה בטבת תש"ה, 11 במאי 1945).

107 צלניק (לעיל, הערה 44).

מקס ובר בהקשר דתי, לאור עבודותיו של בילו על שושביני קדושים מרוקנים אפשר לראות בפעילותו פעילות סוכנותית.[108] עובדה היא שברבות השנים דבק בפריימן משהו מקדושת המקום, לא משום שהוא ייבא – באופן סמלי או חומרי – את רוחה או את גופה של הקדושה לארץ, אלא מפני שנוכחותו המתמדת ופעילותו הנמרצת באתר יצרו זיקה בינו ובין האתר ורוחה הקדושה של רחל השורה בו. למשל פריימן העיד על עצמו שהוא התיר נדרים: 'באה חיילת יהודית ונדבה חמשה גרוש ובכתה ואמרה למען השם שאתפלל עבורה יען כי היא עמדה להתחתן עם חייל נוצרי. עכשיו היא מתחרטת על זה וביקשה שאני אומר לה שהנדר בטל ומבוטל, והיא לא תעשה עוד פעם נדר כזה. אמרתי לה שהנדר בטל ומבוטל'.[109] במקום אחר סיפר פריימן כי דמעות עמדו בעיניו של חייל מדרום־אפריקה, יהודי כנראה, כשפריימן בירך אותו שיזכה לראות בבניין ארצנו עם כל עם ישראל.[110] במסגרת ניהול האתר וניהול ספרי המבקרים בו והנגשתם לעולי הרגל, ביסס לו אפוא פריימן סמכות של מתווך דתי העומד במרחב הסִפי שבין קדושה לארציות, והמאפשר גישה ונגישות פיזיות (שמירה על ביטחון האתר ואפשרות להיכנס לתוכו) וגם סמליות (כתיבת בקשות ותפילות בספר).

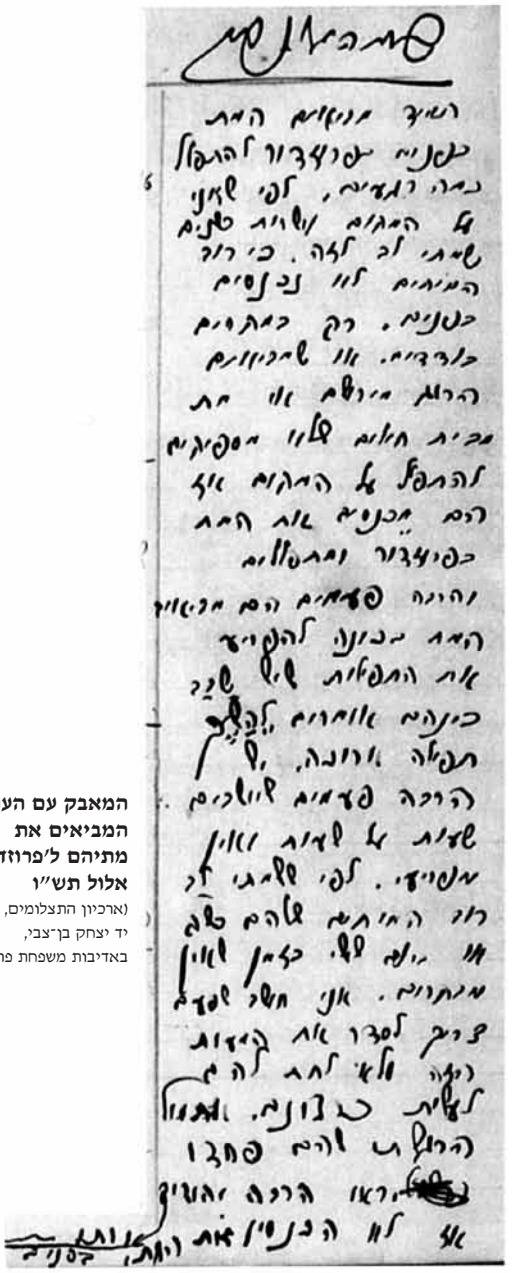

המאבק עם הערבים המביאים את מתיהם ל'פרוזדור', אלול תש"ו
(ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי, באדיבות משפחת פריימן)

העצמת דמותו של פריימן קשורה הייתה כנראה באופן ישיר במפתח של קבר רחל, שהיה כאמור לקמע – סגולה לאישה המתקשה בלידתה. בכל שעות היממה היו באים אנשים ונשים אל פריימן כדי לשאול ממנו את המפתח, והוא היה נותנו למי שהכיר, ואם לא הכיר את המבקש הביא בעצמו את המפתח ליולדת – הוא העיד כמה פעמים כי נסע באמצע הלילה במונית לתל־אביב, לחיפה ולמקומות נוספים ברחבי הארץ להביא את המפתח.[111]

108 M. Weber, *On Charisma and Institution Building*, Chicago 1968; בילו, שושביני הקדושים (לעיל, הערה 34).
109 יומן ב, כ"א בחשון תש"ג.
110 שם, י"א בשבט תש"ה.
111 כך לדוגמה עדותו ביומן ב, 3 באוגוסט 1942; שם, ג' בתשרי תש"ג.

לטענתו האדמו״ר מברסלב הוא שכתב את הסגולה הקשורה במפתח, שבזמן שאישה מקשה ללדת יש להניח על בטן היולדת את המפתח של קבר רחל לסגולה.[112]

מנקודת מבט מגדרית התבססות מעמד השמשות באתר, תפקיד שמילאו אך ורק גברים, והמהלך הנמשך של מיסוד האתר כאתר דתי־לאומי, פירושם התעצמות החזקה הגברית על האתר המובהק של אישה קדושה ושל פולחן נשי ביהדות. סרד לא נגעה במאמריה בפן היסטורי־מגדרי זה, אולם הקישור הסמלי בין השמש ובין מפתחות האתר, שהם סמל גברי, מכאן, והקשירה הטקסית של החוט סביב הקבר – וטקסים נשיים אחרים שלא הצריכו את השמש לשם ביצועם – מכאן, היו חלק מהשינוי ההיסטורי שהתחולל באתר במאה העשרים.[113]

קבר רחל כמוטיב מרכזי בגלוית שנה טובה, תרצ״ז
(אוסף טניה ולובה אליאב ליפשיץ, 'העיר הנגלית לעין', ארכיון התצלומים, יד יצחק בן־צבי)

פריימן כיזם תיירות

פריימן היה במידה רבה גם מראשוני החלוצים שחיברו בין ממסד התיירות ושיטות העבודה המודרניות שלו ובין המקומות הקדושים בארץ־ישראל. הוא היה מן הראשונים שראו במקומות הקדושים גם אתרי תיירות, ולא רק אתרי עלייה לרגל המקודשים למאמינים בהם.[114] כאמור פעילותו מובנת היטב בהקשר של הממשק בין עלייה לרגל מסורתית ובין ביקורים תיירותיים. הוא תפקד גם כסוכן מודרניזציה שקשר בין צליינות לתיירות, ואולי אף בישר במידה מסוימת את תיירות המורשת בישראל – המשגשגת בימינו – משום שהבנתו את קבר רחל כאתר תיירות הייתה הבנה לאומית, שקשרה את האתר לזהות לאומית ולמורשת יהודית.

סבו של פריימן נפטר כאמור בשנת 1917, ומעט אחר כך, בשנת 1919, נפטר גם אביו, והיה עליו לדאוג לפרנסת המשפחה. בתוקף הנסיבות המשפחתיות, ולנוכח השינויבאווירה השלטונית

112 בן־שחר (לעיל, הערה 17), עמ׳ 159. מבחינה היסטורית כמובן לא ייתכן שהאדמו״ר מברסלב כתב על הסגולה שבמפתח הקבר, מפני שהאדמו״ר היחיד של ברסלב, ר׳ נחמן, נפטר בשנת 1810, הרבה לפני התקנת המפתח. עוד על מסורת המפתחות של קבר רחל ראו: שרגאי (לעיל, הערה 9), עמ׳ 65–94; נ׳ בן־אליהו, 'שנים אוחזין במפתח ויש גם שלישי', הצופה, 7 בנובמבר 1997, עמ׳ 12, 14.

113 שינוי זה בא לידי ביטוי כיום עם התמקמותה של ישיבה רבנית באתר עצמו.

114 לדיון כללי ראו: D.H. Olsen, 'Management Issues for Religious Heritage Attractions', טימותי ואולסן (לעיל, הערה 13), עמ׳ 104–118; על ניצני התיירות המודרנית במקומות הקדושים בארץ־ישראל ראו: D. Bar & K. Cohen-Hattab, 'A New Kind of Pilgrimage: The Modern Tourist Pilgrim of Nineteenth Century and Early Twentieth Century Palestine', *MES*, 39 (2003), pp. 131–148

במעבר מהתקופה העות'מאנית לימי השלטון הבריטי והתרחבות התיירות המודרנית בארץ, עבר פריימן מבית מלון אחד למשנהו ובדק אם מתאכסנים בהם תיירים החפצים לערוך ביקור בקבר רחל – בגלל נופיו הפסטורליים ומשמעותו המיוחדת. פריימן העיד על עצמו כי עבד כשבע־עשרה שנה כמורה דרך, הן באופן פרטי והן מטעם חברות תיירות כגון חברת 'קוק'.[115] בכתביו באו לידי ביטוי רגישותו לפוטנציאל הכלכלי והאידאולוגי שבתיירים ובמערכת התיירותית, והבנתו שכדי לפעול צריכה מערכת זו תשתית פיזית נוחה לתנועה. כבר בעמודים הראשונים של ספרו 'פותח שערים', בהתייחסו לסיור שערך ליד הכותל עם ערבי בן המקום, הוא ציין בהתפעלות: 'שאלנו אחד את השני איך הממשלה לא מעוניינת לקבל מקום כזה, שיכול למשוך אלפי תיירים לבקר במקומות כאלה. כמובן שיהיה צורך לסדר גישה קלה, אחרי אלפי שנים שנתמלא שם עפר ואשפות'.[116]

לבאים להשתטח
על קבר רחל!
אחים ואחיות,
בבואכם למקום הקדוש הזה לשפוך שיח
לפני אם האומה, אל נא תשכחו את
השמשים הנמצאים כאן יום־יום במשך כל
השנה ומסכנים את עצמם לשמור ולפקח
על המקום הקדוש הזה ולדאוג לסדר
ולנקיון. השמשים האלה אינם מקבלים שום
משכורת או תמיכה מאיזה מקום שהוא,
ופרנסתם היא רק על נדיבות לבם של
הבאים להשתטח ולהתפלל.
פקדו נא את השמשים במתנת לבכם, ובזכות
זו יקבל ה' את תפלותיכם וימלא את כל
משאלות לבכם לטובה אמן.
תזכו לשנים רבות נעימות וטובות.

בקשה מן הציבור לסייע בפרנסת השמשים, כרוז שהופץ בקרב המבקרים בקבר רחל בתקופת המנדט
(באדיבות משפחת פריימן)

במשך השנים הרחיב פריימן את ידיעותיו על המקומות הקדושים בירושלים ובסביבה, ומשקיבל תעודת מורה דרך ממחלקת העתיקות הבריטית היה אחד ממורי הדרך הרשמיים בעיר.[117] בזכות קשריו ב'יישוב הישן', בעיקר בעיר העתיקה, ומעמדו כשומר קבר רחל וכשמש בית הכנסת 'החורבה', הוא היה דמות ידועה ומוכרת ויכול היה לנוע הן פיזית־גאוגרפית והן תרבותית בין העולמות. בזיכרונותיו הִרבה לתאר הדרכות שנתן בתשלום לתיירים במקומות הקדושים וההיסטוריים בירושלים.[118] הוא חילק לתיירים כרטיסי ביקור שלו, שנכתב בהם שהוא השמש ב'חורבה' ובקבר רחל, וכך עבר שמעו בקרבם, והוא אף שמר על קשרים עם כמה מהתיירים שהדריך. בתקופות מסוימות פרסם בבתי הכנסת בעיר ובחברות התיירות מודעות בדבר פתיחת קבר רחל ביום ובלילה. כמו כן קיים קשרים עם מוסדות בעיר שסיפקו לו עבודה, למשל עם מוסדות בריאות וחסד, שלא אחת הביא אליהם מבקרים על מנת שיתרמו כסף למוסד.[119] הוא אף הביא תיירים לבתי מלון בעיר, וכדי לזכות לגמול על כך פתח את קבר רחל עבורם בשעות לא מקובלות לבקשת המלון וקיבל מהתיירים תשלום מיוחד.[120] כאשר הייתה הפרנסה בדוחק, וההכנסות מהמבקרים בקבר התמעטו, חיפש לעתים פריימן תיירים כדי להביאם לביקור בקבר. למשל באחד מערבי פסח לא היה בידו די כסף לצורכי החג, והוא עבר ממלון למלון וחיפש תיירים כדי לקחתם למקומות הקדושים ולקבל שכר עבור ההדרכה.[121]

115 בן־שחר (לעיל, הערה 17), עמ' 118–120.
116 שם, עמ' 13.
117 שם, עמ' 118–120. על הסמכת מורי דרך בירושלים בתקופת השלטון הבריטי ועל המאבק הפוליטי שהתפתח בתקופה זו בין מורי הדרך היהודים לאלה הערבים ראו: K. Cohen-Hattab, 'Zionism, Tourism and the Battle for Palestine: Tourism as a Political Propaganda Tool', *Israel Studies*, 9 (2004), pp. 61–85
118 בן־שחר (שם), עמ' 38–39, 75, 79.
119 על תיירים שהביא לבית החולים 'ביקור חולים' ראו: שם, עמ' 53.
120 שם, עמ' 69.
121 שם, עמ' 170.

תור של תלמידים בכניסה לקבר רחל לאחר מלחמת ששת הימים
(צילום: אילן ברונר)

דיון ומסקנות

בחיבור זה ציירנו משולש מושגי: קודקוד אחד של המשולש הוא מאפייניו הגאוגרפיים והפיזיים של אתר קבר רחל, שעברו שינויים גדולים במאות השנים האחרונות ואף בשנים האחרונות ממש (בדמות חומת ההפרדה ועוד); קודקוד אחר הוא דמותו ופועלו של השמש פריימן באתר ותפקידו בניהול ובמיצוב של האתר במרחב הלאומי בתקופת המעבר מ׳היישוב הישן׳ ל׳יישוב החדש׳ ומעליות

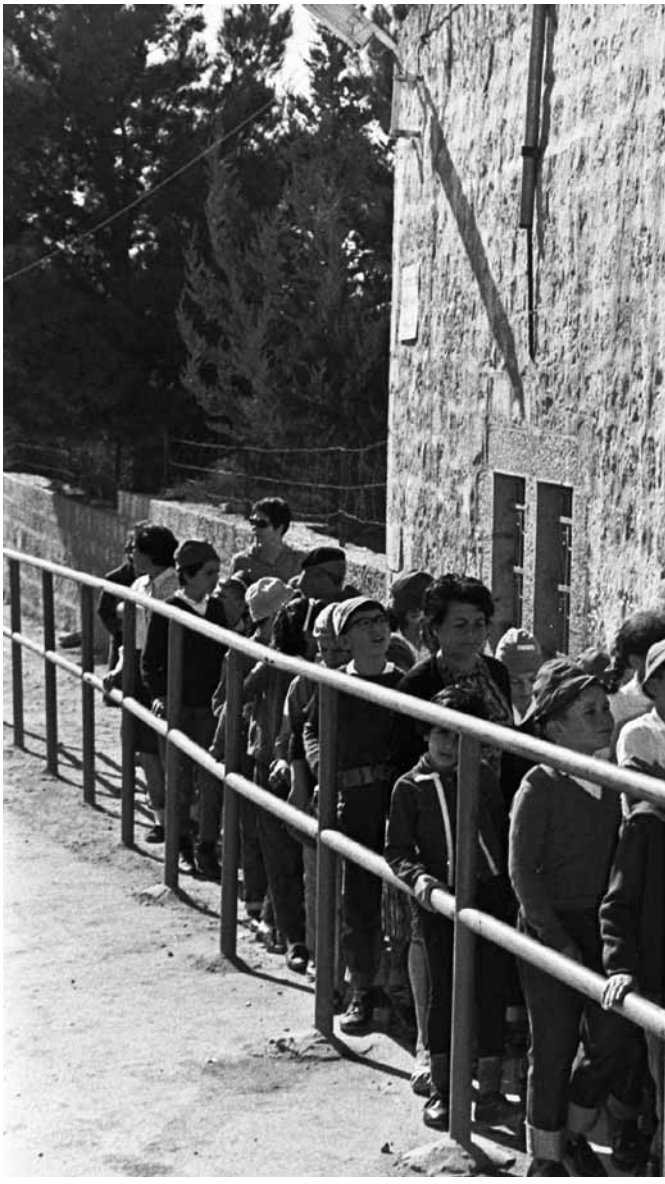

לרגל דתיות לביקורים ממניעים מגוונים ובעלי מטרות שונות; קודקוד נוסף הוא מסמכים, שהעיקריים שבהם נכתבו באתר עצמו, ושהם לא רק עדות היסטורית על הפעילות באתר, אלא למעשה חלק מוחשי ומשמעותי מהפעילות הטקסית שהתקיימה בו (in-situ) ומהממשק בין המפעיל־השמש של האתר ובין עולי הרגל והמבקרים שפקדו אותו. משולש זה חשוב עבורנו שכן קבר רחל נחקר עד כה מנקודות מבט מצומצמות מבחינה מושגית. שאלת הקשר בין תהליכים חברתיים רחבים אל מול הביקור באתר אמנם נדונה – סרד וחוקרים נוספים ייחדו לכך מחקרים – אולם הקשר בין הגורמים השונים שהם קודקודי המשולש שציינו, ובפרט פעילותו של פריימן בתקופה הנדונה, טרם זכו לתיאור במחקר או לדיון והמשגה ראויים.

אכן הקודקוד החשוב בעינינו הוא פעילותו של פריימן באתר בתקופה זו. במחקרנו נמצא שפריימן תרם רבות לביסוסו של קבר רחל כמקום קדוש ובעל משמעות מיוחדת בתודעת היישוב היהודי, מקום שנהרו אליו אלפים בימי השלטון הבריטי בארץ, ויש להעיר שאף העליות לרגל והביקורים באתר טרם נחקרו דיים. מכל מקום עד כה לא נחקרה כלל נקודת המבט של **מפעיל האתר** – שהוא בשפה תיירותית המארח (host) ובשפה דתית הפקיד או הסוכן – אף שהיא חלק אינטגרלי מהמשמעות והפעילות של האתר. ציינו כי בין השמש ובין האתר הייתה זיקה הדדית הדוקה: פריימן פעל לשינוי משמעותו של האתר, והאתר השרה על פריימן מקדושתו. זיקה זו לא הייתה מעגלית אלא ספירלית, והיא התפתחה והעמיקה בשלושת העשורים של השלטון הבריטי, שבהם תפקד פריימן כשמש קבר רחל.

הבחינה התכלולית שהצענו, המשלבת היבטים של מחקר בהכוון סוציולוגי עם מחקר של תולדות הארץ בעת החדשה בהכוון גאוגרפי והיסטורי, מציגה תמונה מורכבת ועשירה של מכלול גורמי

השפעה בדברי ימיה של הארץ. יתרונותיה של הסתכלות זו בולטים במיוחד כשדנים במעמדם ובתולדותיהם של המקומות הקדושים בארץ בעת החדשה, עם התגברות השפעת המעצמות והנוכחות הנוצרית בארץ ועם העליות היהודיות, ההתיישבות והגידול שחל בפעילות היהודית בארץ, בפרט במקומות הקדושים להם. יתרונות ההסתכלות התכלולית עולים ביתר שאת בבואנו להעריך את התמורות שחלו במעמדם של מקומות קדושים ביישוב היהודי בעת החדשה, בתקופת המעבר מימי 'היישוב הישן' לעידן ההתחדשות הלאומית. לאור הבחינה של קבר רחל במאמר זה, בחינה שהחומרים הפיזיים, האנושיים והטקסטואליים הצטרפו בה למתן משמעות חדשה ורחבה לאתר זה, יש מקום להציע לבחון ולנתח בגישה זו עוד אתרים מקודשים ואחרים בנופי הארץ.